

NOI INTERPRETĂRI PRIVIND RANGUL SCAUNULUI BISERICESC DE LA TOMIS ÎN SECOLELE AL V-LEA ȘI AL VI-LEA P. CHR.

Ionuț HOLUBEANU*

Keywords: *Scythia, Tomis (Constanța), Odessos (Varna), Cherson (Sevastopol), Bosporus-Pantikapaion (Kerch).*

Cuvinte cheie: *Scythia, Tomis (Constanța), Odessos (Varna), Cherson (Sevastopol), Bosporus-Pantikapaion (Kerch).*

Abstract: *As far as it is known, there had been in existence only the seat of Tomis in the civil Roman province of Scythia (today's Dobruja, in Romania and Bulgaria) at least until 534. However, the bishops of Tomis had been referred to by several historical sources as metropolitans even before 534. What the present paper focuses on is precisely the ecclesial rank of the seat of Tomis (today's Constanța, Romania) during the 5th and 6th centuries.*

Evaluating the preserved documentary testimonies, the author concludes that, between 381 and May 536, there used to be in existence a large ecclesial eparchy of Scythia. On the one hand, this included Tomis, as its metropolitan seat, and, on the other hand, Chersonesus (today's Sevastopol, Crimean Peninsula), Bosporus (ancient Pantikapaion, modern Kerch, Crimean Peninsula) and Odessos (today's Varna, Bulgaria), as ordinary bishoprics.

The bishopric of Chersonesus as a seat in ecclesial Scythia is attested by the list of signatures of the first council in Constantinople (381). The bishopric of Odessos is attested by Encyclia (457/458). As concerns the bishopric of Bosporus, this is a fair inference as there is no clear evidence that it belonged to ecclesial Scythia.

The large eparchy of Scythia was reorganized in May 536, under Justinian I (527-565). At the time, Tomis lost its former suffragan bishoprics – i.e. Chersonesus, Bosporus and Odessos – and the extent of the ecclesial Scythia was reduced to the territory of the homonymous civil Roman province. However, the seat of Tomis preserved the metropolitan rank while its new suffragans became fourteen bishoprics organized in the chief towns of the province at that moment. As argued further on, the existence of this

* Ionuț HOLUBEANU: Facultatea de Teologie Ortodoxă din cadrul Universității Ovidius din Constanța; e-mail: ionutho@gmail.com.

second eparchy of Scythia is attested by *Notitia episcopatum* 3 (in the Darrouzès edition, the so-called Carl de Boor's *Notitia*).

Finally, the seat of Tomis lost the metropolitan rank during the great Slavo-Avar invasion (c. 614). Following this event, almost all the Roman cities in Scythia were destroyed and, as a consequence, the ordinary bishoprics in the province were dissolved. Without suffragans, Tomis could no longer exist as a real ecclesial metropolis. Therefore, it was downgraded to the status of autocephalous archbishopric, i.e. a titular metropolis. However, on the ground of its previous metropolitan status, the seat of Tomis acquired an honorary position – the 2nd place – among autocephalous archbishoprics under Constantinople. This new status of the seat of Tomis is attested by certain *Notitiae episcopatum* (1, 2, 4 and 5 in the Darrouzès edition).

Rezumat: Tomisul este atestat de documentele istorice ca singurul scaun bisericesc din provincia romană Scythia. Pe temeiul unor observații recente, existența acestui specific al Bisericii isto-pontice a fost prelungită până cel puțin în anul 534. Pe de altă parte, majoritatea ierarhilor tomitani cunoscuți – Gerontius/Terentius, Theotim I, Timotei, Alexandru, Theotim II, Paternus și Valentinian – sunt atestați de izvoarele istorice ca mitropoliți.

Analizând informațiile documentare existente, autorul a conchis că între 381 și mai 536 a existat o vastă eparhie bisericească a Scythiei. În componența ei intrau Tomisul, ca scaun mitropolitan, precum și Chersonul (azi Sevastopol, în Crimeea), Bosporul (azi Kerch, în Crimeea) și Odessos (azi Varna, în Bulgaria), ca episcopii sufragane.

Episcopia de Cherson este atestată ca făcând parte din eparhia bisericească Scythia de lista de semnături a Sinodului al II-lea ecumenic (Constantinopol, 381). Episcopia de Odessos este atestată de *Encyclia* (457/458). În ceea ce privește episcopia de Bospor, nu există nicio dovadă clară privind apartenența ei la Scythia bisericească. În cazul ei, este vorba de o deducție logică.

Marea eparhie bisericească a Scythiei a fost reorganizată în mai 536, în timpul domniei lui Iustinian I (527-565). Tomisul a pierdut atunci fostele sale episcopii sufragane – Cherson, Bospor și Odessos. Întinderea eparhiei bisericești Scythia a fost restrânsă la teritoriul provinciei civile omonime. Scaunul tomitan și-a păstrat, însă, rangul de mitropolie. Noile sale episcopii sufragane au devenit cele paisprezece episcopii organizate acum în principalele cetăți ale provinciei isto-pontice. Existența acestei a doua eparhii bisericești a Scythiei este atestată de *Notitia episcopatum* 3 (a lui Carl de Boor).

În fine, scaunul de la Tomis a pierdut rangul mitropolitan în timpul mării invazii slavo-avare (c. 614). Atunci au fost distruse cele mai multe dintre cetățile din Scythia. În plan bisericesc, consecința a fost dispariția fostelor episcopii sufragane din provincie. Fără acestea, scaunul tomitan nu a mai putut funcționa ca mitropolie plină. Ca atare, el a fost retrogradat la rangul de arhiepiscopie autocefală (=mitropolie onorifică). Totuși, pe temeiul fostului său rang mitropolitan, Tomisului i-a fost acordat un loc de onoare între celelalte arhiepiscopii autocefale ale Patriarhiei de Constantinopol – poziția a 2-a. Acest nou statut al Tomisului este atestat de unele *Notitiae episcopatum* (1, 2, 4 și 5 – după numerotarea lui J. Darrouzès).

Încercările cercetătorilor de a lămuri evoluția rangului scaunului bisericesc de la Tomis de-a lungul secolelor IV-VI p.Chr. s-au finalizat în concluzii diverse,

uneori cu totul divergente. Cauza acestei situații o constituie, în principal, particularitatea organizării bisericești din teritoriul istro-pontic, anume, existența unui singur scaun bisericesc – cel de la Tomis – în întreaga provincie. Mai nou, ei i se adaugă o nouă categorie de informații, în care același scaun bisericesc este atestat, de timpuriu, ca mitropolie.

În astfel de condiții, problema principală o constituie punerea în acord a acestor două categorii de informații. În fapt, existența unei mitropolii fără sufragani la acea vreme era imposibilă. În studiul de față ne propunem să oferim un răspuns la această dilemă, pe temeiul informațiilor istorice disponibile la momentul de față.

Opiniile cercetătorilor

Înainte de a prezenta principalele informații documentare privitoare la situația scaunului bisericesc de la Tomis de-a lungul secolelor al V-lea și al VI-lea, vom expune pe scurt opiniile cercetătorilor față de această temă.

Majoritatea celor care au abordat în studiile lor cazul episcopiei de la Tomis consideră că aceasta a dobândit de timpuriu rangul de arhiepiscopie autocefală. Asupra datării acestui moment părerile diferă. Unii¹ admit posibilitatea ca Evangelicus (-404-) și Bretanion (367-374) să fi avut deja acest titlu. După alții², ridicarea Tomisului la rangul de arhiepiscopie autocefală s-a petrecut spre sfârșitul secolului al IV-lea-începutul secolului al V-lea. În fine, alți cercetători datează acest moment cel târziu în 431³ sau înainte de 451⁴.

Următoarea etapă istorică în evoluția scaunului tomitan este considerată ridicarea lui la rangul de mitropolie cu paisprezece episcopii sufragane⁵. Și în datarea acestui eveniment opiniile diferă. Cea mai răspândită opinie în momentul de față este plasarea lui în timpul domniei lui Anastasius (491-518)⁶. După alte opinii, ar fi vorba de perioada domniilor împăraților Anastasius-Iustin I (518-527)⁷, a lui Iustinian I (527-565)⁸ sau chiar a lui Iustin II

¹ SUCEVEANU 1993, p. 145; SUCEVEANU 2002, p. 286, SUCEVEANU 2007, p. 135-137, 140; SUCEVEANU & BARNEA 1993, p. 174, 176, 178.

² POPESCU 1994, p. 88, n. 52; 153-154, 156, 213-214; LUNGU 2000, p. 78, 82.

³ GERLAND 1912, col. 947; GERLAND 1931, p. 10; GERLAND & LAURENT 1936, p. 32, 53, 56, 65; LAURENT 1945, p. 24 cu n. 20; PÂRVU 1954, p. 514; BECK 1959, p. 68, 175-176, STAN 1961, p. 88-89, n. 33.

⁴ GELZER 1886, p. 342, 344-345, 351.

⁵ Meritul de a fi demonstrat existența acestei mitropolii a Scythiei îi revine lui Em. Popescu, vezi nota următoare.

⁶ POPESCU 1969, p. 412; POPESCU 1976, p. 30, 35, 98, 137; POPESCU 1994, p. 91, 124-138, 154-155, 212, urmat de BARNEA 1968, p. 458-459; BARNEA 1979, p. 12-14, 16; BARNEA 1992, p. 277-278; DUVAL 1980, p. 314; PĂCURARIU 1991, p. 149-150; BARNEA 1991, p. 290; SUCEVEANU 1993, p. 145; SUCEVEANU 2002, p. 286, 292-293; SUCEVEANU 2007, p. 29, 101, 105, 130, 137-138, 140-141; SUCEVEANU 2011, p. 57-58, 63; ZUGRAVU 1997, p. 241, 365-366; ZUGRAVU 2007, p. 12; ZUGRAVU 2008, p. 91-92; LUNGU 2000, p. 68, 78, 80-82; LUNGU 2013, p. 662-663; ZAHARIADE 2006, p. 204-206, 217; MADGEARU 2011, p. 66-67.

⁷ ALEXANDRU 2013, p. 689-690, o datare admisă și de ZAHARIADE 2006, p. 205.

⁸ TZUHLEV 1911, III.e.; AUNER 1920, col. 1253; PÂRVAN 1912, p. 106-112; VULPE 1938, p. 340-344; BARNEA 1968, p. 471; ATANASSOV 2008, p. 81 cu n. 9 (p. 91), 89;

(565-578)⁹.

După o altă teză, Tomisul a avut doar rang de metropolă civilă înainte de Sinodul al IV-lea ecumenic (Calcedon, 451). Ca atare, scaunul bisericesc de aici a fost până atunci doar o simplă episcopie, iar nu mitropolie sau arhiepiscopie autocefală. Ulterior, între anii 451-457, episcopia locală a fost ridicată la rangul de arhiepiscopie autocefală¹⁰.

Mai nou¹¹, a fost emisă teza potrivit căreia scaunul tomitan a devenit mitropolie în timpul lui Anastasius, dar a fost ridicat¹² la rangul de arhiepiscopie autocefală în timpul lui Iustinian I – în 536. Valoarea acestei teze constă în aceea că, pentru prima dată, pune problema inversării cronologice a celor două etape din istoria scaunului tomitan, anume, mai întâi mitropolie și apoi arhiepiscopie autocefală.

În fine, după o altă teză¹³, scaunul bisericesc de la Tomis a fost ridicat la rangul de mitropolie la Sinodul al II-lea ecumenic (Constantinopol, 381). Episcopiile sale sufragane se aflau, însă, în afara provinciei romane Scythia, în Peninsula Crimeea – la Cherson (azi Sevastopol, în Crimeea) și la Bospor (fostul Pantikapaion, azi Kerch, în Crimeea)¹⁴. Teza are avantajul de a pune în acord cele două contradicții aparente sesizate în cazul scaunului de la Tomis, anume, atestarea lui ca unică episcopie a provinciei romane Scythia și, pe de altă parte, titlul de mitropolit al unora dintre ierarhii tomitani care au păstorit înainte de

ATANASSOV 2012, p. 360-361, 363-364.

⁹ ATANASSOV 2012, p. 361. În schimb, WEISS 1911, p. 67, nu se pronunță asupra datării.

¹⁰ CHRYSOS 1969, p. 277-279, cu n. 72; SIEBIGS 2010, p. 521-522, 826 (cu n. 5), 827; în mod asemănător, FEDALTO 1988, I, p. 340.

¹¹ ZUGRAVU 2008, p. 87-95. Pentru opinia sa anterioară, vezi ZUGRAVU 1997, p. 238-242, 364-367.

¹² Întrucât teza reputatului cercetător ieșean poate crea nelămuriri față de unele concluzii ale studiului de față, trebuie făcută o precizare. În istoria Bisericii au existat două feluri de autocefalie: cea socotită *mică* – pe care a avut-o și Tomisul, la un moment dat – și cea *mare* – pe care a avut-o Biserica Ciprului. Scaunele bisericești care au beneficiat de autocefalia mică sunt, în fapt, mitropoliile onorifice, denumite în *Notitiae episcopatum* arhiepiscopii autocefale. Ele au fost înființate pe temeiul prevederilor can. 12 de la Calcedon (451). Din punct de vedere al rangului bisericesc, mitropoliile onorifice (=arhiepiscopiile autocefale) au fost întotdeauna considerate inferioare mitropoliilor pline. Ca atare, transformarea unei mitropolii pline (=mitropolia cu episcopii sufragane) într-o arhiepiscopie autocefală (=o mitropolie onorifică, fără scaune sufragane) însemna nu o ridicare în rang, ci o retrogradare. Pentru distincția dintre autocefalia mică și cea mare și apariția mitropoliilor onorifice (=arhiepiscopiile autocefale), vezi BECK 1959, p. 67-68; CHRYSOS 1969, p. 263-286.

¹³ TURNER 1914, p. 177-178; HONIGMANN 1936, p. 446, cu n. 1; KING 1957, p. 639-640; VINOGRADOV 2010, p. 21, 39-40, 55, 64-65, 155-156; HOLUBEANU 2013, p. 637-650. După cunoștințele noastre, până la momentul studiului de față, nimeni nu s-a ocupat cu cercetarea evoluției ulterioare a acestei mitropolii a Scythiei.

¹⁴ Socotirea episcopiei de la Bospor ca sufragana a Tomisului, alături de cea de la Cherson, a fost presupusă de noi ca ipoteză de lucru, vezi HOLUBEANU 2013, p. 645-646. În plus, prevederile can. 4 al Sinodului I ecumenic (Niceea, 325), privind alegerea și hirotonirea episcopilor într-o eparhie – vezi FLOCA 1993, p. 53-54 –, implică existența și a unei a treia episcopii sufragane a Tomisului. Pentru aceasta din urmă, vezi mai jos, subcapitolul *Encyclia (457-458) împăratului Leon I.*

domnia lui Anastasius. În plus, ea este în deplin acord cu principiile canonice privitoare la funcționarea sistemului de organizare mitropolitan. Nu în ultimul rând, teza relevă un element nou, anume existența a două unități administrative – una civilă, alta bisericească – omonime – Scythia –, dar care aveau întinderi diferite. Cea dintâi, civilă, era, în fapt, provincia romană din ținutul istro-pontic. Cea de-a doua, bisericească, o includea pe cea dintâi, cuprinzând, în plus, și cetățile Cherson și Bospor, precum și teritoriile aflate sub controlul acestora.

Tomisul, singurul scaun bisericesc din Scythia

Așa cum s-a precizat deja, mai multe informații documentare atestă existența în teritoriul acestei provincii a unui singur episcop, cel de la Tomis, care avea sub oblăduire toate comunitățile creștine locale. În cele ce urmează, vom prezenta pe scurt, în ordine cronologică, aceste informații.

Cel dintâi document este *Pătimirea Sf. Mc. Epictet și Astion*. În el se precizează că, la momentul martirizării celor doi mucenici – c. 304 –, episcop al Bisericilor din provincie era Evangelicus¹⁵.

Istoricul bisericesc Sozomenos, relatând confruntarea dintre împăratul arian Valens (364-375) și episcopul Bretanion de Tomis din jurul anilor 368-369¹⁶, precizează că cel din urmă era episcop al Bisericilor întregului neam¹⁷.

În mod asemănător, Theodoret de Cyr, relatând succint același eveniment, precizează că Bretanion păstora ca arhieru cetățile din întreaga provincie Scythia¹⁸.

O mărturie indirectă asupra acestei particularități istro-pontice o oferă și legea împăratului Theodosie I (379-395), din 30 iulie 381. În ea sunt nominalizați ierarhii normativi pentru ortodoxie. Numele fiecăruia, indiferent de rangul lor bisericesc – arhiepiscopi, mitropoliți sau simpli episcopi –, este pomenit alături de cel al episcopiei lor, iar nu de cel al eparhiei. Singura excepție o constituie ierarhul tomitan, al cărui nume este legat de cel al provinciei Scythia: *Terennio episcopo Scythiae*¹⁹.

Deosebirea își poate găsi explicația în particularitatea organizării bisericești din Scythia. Ea reflectă faptul că teritoriul de jurisdicție al lui Gerontius/Terennius (-381-) nu se limita doar la cetatea Tomis, ci includea întreaga provincie civilă Scythia, cu toate cetățile din cuprinsul ei.

Revenind la Sozomenos, acesta confirmă specificul organizării Bisericii din Scythia pentru alte momente istorice. În primul caz, este vorba despre sfârșitul secolului al IV-lea-începutul secolului al V-lea, în timpul păstoriei episcopului Theotim I de Tomis (c. 390-c.407). Sozomenos afirmă că acesta se afla la

¹⁵ EPICET-ASTION, p. 98: *Cujus provinciae tunc Pontifex et Praepositus sanctarum Dei ecclesiarum, beatissimus Evangelicus habebatur.*

¹⁶ BARNEA 1979, p. 12.

¹⁷ SOZOMENOS, VI.21.3, (GÜNTHER 1995, 263.21-23 = FHDR II, p. 224-225): *εἰσέτι δὲ καὶ νῦν ἔθος παλαιὸν ἐνθάδε κρατεῖ τοῦ παντός ἔθνους ἕνα τὰς ἐκκλησίας ἐπισκοπεῖν. κατὰ δὴ τὸν παρόντα καιρὸν ἐπετρόπευε τούτων Βρετανίων.*

¹⁸ THEODORETUS CYRENSIS, IV.35.1, (PARMENTIER 1911, 273.1-2 = FHDR II, p. 234-235): *Καὶ Βετρανίων δὲ ... πάσης δὲ τῆς Σκυθίας τὰς πόλεις ἀρχιερατικῶς ἰθύνειν*

¹⁹ CTH, 16.1.3, (MOMMSEN & MEYER 1905, 834.5-10 = FHDRCh, p. 376-381).

conducerea întregii Biserici din Tomis și din restul Scythiei²⁰. Indirect, istoricul bisericesc își întărește afirmația atunci când îl prezintă pe Theotim I ca itinerant într-o regiune a Scythiei vecină cu pământul barbarilor²¹. Se subînțelege, de aici, că nu este vorba despre teritoriul administrativ al cetății Tomis.

Al doilea moment istoric privește perioada în care Sozomenos și-a redactat lucrarea – anii 439-450²². Istoricul bisericesc afirmă, în două rânduri, că specificul organizării Bisericii din Scythia se păstra și în timpul său²³.

Nu după mult timp, în 457-458, în cadrul anchetei desfășurate în aproape toate provinciile Imperiului de Răsărit la inițiativa împăratului Leon I (457-474), Theotim II al Tomisului (-457/458-) apare ca singur expeditor al scrisorii din Scythia²⁴. Aceasta, în condițiile în care împăratul ceruse mitropoliților ca problemele ridicate de el să fie analizate laolaltă de toți ierarhii fiecărei eparhii²⁵.

În anul 480, binecunoscuta lege a împăratului Zenon (474-475; 476-491), care impunea existența episcopilor în toate așezările cu rang de *cetate* (*civitas/πόλις*), certifică și ea particularitatea organizării bisericești din Scythia. În lege se stipulează, în mod clar, că Bisericile din întreaga eparhie a sciților rămân în continuare doar sub oblăduirea episcopului de la Tomis²⁶.

Relativ recent²⁷, s-a susținut că prevederile legii lui Zenon erau în continuare în vigoare și în 529. În acel an a fost publicat *Codex Iustinianus*, în care paragraful privitor la Scythia a fost păstrat.

Această observație pare întru totul veridică, în condițiile în care împăratul Iustinian I ceruse în mod expres comisiei de juriști însărcinate cu alcătuirea noului *Codex* să elimine din vechea legislație orice prevedere inutilă sau caducă²⁸. Prin urmare, păstrând prevederea privitoare la Biserica din Scythia, noul *Codex* confirma, indirect, existența *excepției scitice*.

Este necesară, totuși, o corecție în privința datării. Mai precis, 529 este anul publicării primei ediții a *Codex*-ului, care, însă, s-a pierdut. Astăzi se păstrează a doua ediție a colecției de legi – *Codex Repetitiae Praelectionis* –, o revizuire a celei dintâi, considerată imperfectă, și publicată la 16 noiembrie 534²⁹. Această

²⁰ SOZOMENOS, VII.26.6, (GÜNTHER 1995, 341.21-22 = FHDR II, p. 228-229): *Ἐν τούτῳ δὲ Τόμεως καὶ τῆς ἄλλης Σκυθίας τὴν ἐκκλησίαν ἐπετρόπευε Θεότιμος Σκύθης, ...*

²¹ SOZOMENOS, VII.26.7, (GÜNTHER 1995, 341.24-25 = FHDR II, p. 228-229): *λέγεται γοῦν ὡς ὀδεύοντι ποτε παρὰ τὴν ἐνθάδε βαρβάρων γῆν ...*

²² Pentru datarea perioadei în care Sozomenos și-a redactat lucrarea, vezi HEATHER & MATTHEWS 2004, p. 96-97, n. 1 (cu bibliografie).

²³ SOZOMENOS, VI.21.3 (vezi mai sus, n. 17), și VII.19.2, (GÜNTHER 1995, 330.12-13 = FHDR II, p. 228-229): *ἀμέλει Σκύθαι πολλοὶ πόλεις ὄντες ἕνα πάντες ἐπίσκοπον ἔχουσιν.*

²⁴ ACO II.5, 31.12-13: *Domino piissimo et Christianissimo imperatori nostro Leoni Theotimus humilis Scythiae regionis episcopus.*

²⁵ Asupra informațiilor istorice din cuprinsul *Encycliei* și a valorii lor în lămurirea cazului particular al organizării bisericești din Scythia vom reveni, pe larg, în subcapitolul *Encyclia (457-458) împăratului Leon I.*

²⁶ CJC 2, I.3.35(36).2, (KRÜGER 1884, p. 24 = FHDR, II, p. 372-373).

²⁷ ATANASSOV 2008, p. 89; ATANASSOV 2012, p. 360-361 (cu bibliografie). Vezi și STAN 1961, p. 88-89, n. 33.

²⁸ Vezi JOLOWICZ & NICHOLAS 1972, p. 479, 493-495; HUMFRESS 2005, p. 163-164.

²⁹ JOLOWICZ & NICHOLAS 1972, p. 479, 493-496; NICHOLAS 1976, p. 257; HUMFRESS 2005, p. 164-166.

observație prelungește, practic, particularitatea organizării Bisericii din Scythia până în noiembrie 534.

De altfel, este greu de crezut că celor mai competenți juriști ai vremii le-a scăpat în două rânduri paragraful despre Scythia din Legea lui Zenon³⁰. În fapt, acest paragraf ar fi fost cu totul inutil dacă situația din provincia isto-pontică s-ar fi schimbat deja în vreun fel³¹.

S-a considerat, apoi, că și Georgios din Cipru, în secolul al VI-lea, a pomenit în lucrarea sa *Descriptio orbis romani* existența în Scythia a unui singur episcop³². Aceasta este, însă, o observație greșită. Georgios din Cipru și-a scris opera prin anii 600-610, descriind, însă, organizarea administrativă civilă a Imperiului, iar nu pe cea bisericească. În plus, descrierea provinciilor din Balcani, inclusiv a Scythiei, lipsește în fragmentele păstrate ale operei sale³³.

În fine, în anumite *Notitiae episcopatum* – 1, 2, 4, 5³⁴ –, redactate între prima jumătate a secolului al VII-lea și prima jumătate a secolului al IX-lea, dar surprinzând, cel puțin în unele cazuri, situații mai vechi ale organizării bisericești³⁵, scaunul de la Tomis este înregistrat ca arhiepiscopie autocefală, fără niciun scaun episcopal sufragan.

Tomisul - scaun mitropolitan

a. *Sfârșitul secolului al IV-lea - prima jumătate a secolului al V-lea*

Ierarhii tomitani sunt atestați, în mai multe rânduri, în documentele istorice și ca mitropoliți, fie în mod direct, fie indirect. În general, aceste informații au fost neglijate în studiile de specialitate³⁶ sau, în cele mai multe dintre cazuri, au rămas chiar necunoscute. După cum se va vedea, însă, ele sunt aproape la fel de numeroase și, cel puțin în unele cazuri, la fel de clare ca și cele care atestă

³⁰ Sugestive sunt, din acest punct de vedere, și cuvintele împăratului Iustinian I expuse la începutul documentului de promulgare a celei de a doua ediții a *Codex*-ului legislativ : *nihil a nobis coeptum imperfectum relinquatur* (=nimic din ceea ce noi am început nu va rămâne imperfect, trad.n.), *CJC 2, Cordi pr.*, (KRÜGER 1884, p. 4).

³¹ Concluzia este întărită, în mod indirect, și de cazul cetății Leontopolis, a doua excepție a legii din 480, păstrată și ea în *Codex Iustinianus*, vezi *CJC 2, I.3.35(36).3*, (KRÜGER 1884, p. 24). Prin legea lui Zenon, această cetate a rămas sub oblăduirea episcopului de Isauropolis. În 570, *Notitia Antiochena* nu menționează Leontopolis ca sediu episcopal – vezi HONIGMANN 1925, p. 74. Această situație relevă faptul că juriștii lui Iustinian I au ținut cont de realitățile de acolo.

³² Vezi ATANASSOV 2012, p. 360-361.

³³ See HONIGMANN 1939, p. 49-70; KAZHDAN 1991, p. 837-838 (cu bibliografie).

³⁴ DARROUZES 1981, 1, no. 40, p. 205; 2, no. 43, p. 217; 4, no. 41, p. 250; 5, no. 45, p. 265. În studiul de față, am folosit numerotarea din ediția DARROUZES 1981 pentru *Notitiae episcopatum*.

³⁵ Pentru o prezentare generală a datării acestor documente făcute de cercetători, vezi POPESCU 1994, p. 143-151. Pentru o evaluare recentă a datării lucrării *Notitia episcopatum 1 (a lui pseudo-Epifanie)*, vezi JANKOVIK 2011, p. 56-57. Câteva noi aprecieri privind informațiile cuprinse în aceste documente, în special în *Notitiae 1 și 3*, asupra provinciilor de la Dunărea de Jos – Moesia Secunda și Scythia –, vezi și în partea finală a studiului de față, n. 207, 209 și 211.

³⁶ O excepție, din acest punct de vedere, o constituie N. Zugravu. El a semnalat titlul de mitropolit în cazul a doi dintre ierarhii de la Tomis – Theotim I și Theotim II –, fără a oferi, însă, vreo explicație a acestor cazuri, vezi ZUGRAVU 2008, p. 91.

existența în provincia dintre Dunăre și Mare doar a scaunului bisericesc de la Tomis. În cele ce urmează, le prezentăm în ordine cronologică.

Cel dintâi document este lista de semnături a Sinodului al II-lea ecumenic (Constantinopol, 381). În rubrica eparhiei Scythia (Σκυθίας) apar două semnături, a ierarhului de Tomis – Τερέντιος πόλεως Τομέων (poz. 1) – și a celui de la Cherson – Αιθέριος πόλεως Χερσονήσου (poz. 2)³⁷. Documentul atestă, în fapt, existența unei eparhii a Scythiei (Σκυθίας), iar nu a Scițiilor (Σκυθίων), în componența căreia intrau în mod cert două scaune episcopale: Tomisul și Chersonul Tauric. Ordinea semnăturilor indică faptul că cel dintâi dintre ele avea întâietate față de cel de-al doilea.

A doua informație privește o mărturie a lui Palladius din Galatia. Referindu-se la un sinod endemic ținut în anul 400, acesta îi menționează pe unii dintre participanți. Cel dintâi pomenit este Theotim din Scythia, urmat de Ammun de Haemimontus și Arabianus de Galatia. Palladius îi caracterizează pe toți trei drept mitropoliți bătrâni – πάντων μητροπολιτῶν γεγηρακότων³⁸. Informația atestă că Theotim I avea rangul de mitropolit. În plus, acest rang nu pare a fi fost cu nimic inferior față de al celorlalți doi mitropoliți. În fapt, ei sunt pomeniți în enumerarea lui Palladius după tomitan³⁹.

Următoarele două informații privesc anii 430-431 și se găsesc în documentele legate de **Sinodul al III-lea ecumenic (Efes, 431)**. La acest Sinod, Scythia a fost reprezentată de Timotei de Tomis⁴⁰.

Prima informație se găsește în lista de semnături de la finalul scrisorii de protest adresate Sfântului Chiril al Alexandriei în 21 iunie 431. Este vorba de șaiseci și opt de semnături, grupate după criteriul ierarhic⁴¹. Mai precis, semnăturile mitropoliților se află în prima parte a listei – nr. 1-22⁴² –, iar cele ale episcopilor sufragani, în partea a doua – nr. 23-68⁴³.

În listă nu există nicio excepție de la aplicarea criteriului ierarhic. În plus, cazul episcopului Euprepus de Bizye relevă faptul că semnatarii au urmărit în mod conștient aplicarea acestui criteriu. În fapt, acest ierarh a semnat documentul

³⁷ Vezi HONIGMANN 1936, p. 446. Reconstituirea părții finale a listei de semnături de la 381, făcută de E. Honigmann, am reprodus-o și noi în HOLUBEANU 2013, p. 638.

³⁸ PALLADIUS, XIII, col. 47. Informația a fost semnalată pentru prima dată de N. Zugravu, vezi *supra*, n. 36.

³⁹ Vezi și POPESCU 1994, p. 120.

⁴⁰ Pentru participarea mitropolitului Timotei de Tomis la Efes, vezi HOLUBEANU 2014, p. 89-96.

⁴¹ La momentul de față, se consideră că începând cu Sinodul de la Efes (431), la întocmirea listelor sinodale s-a urmărit permanent aplicarea principiului ierarhic. Acesta constă în separația dintre mitropoliți și episcopii sufragani, cei dintâi fiind grupați întotdeauna în prima parte a listelor, iar ceilalți în partea finală a acestora. Pentru criteriul ierarhic și aplicarea lui, vezi GERLAND & LAURENT 1936, p. 30, CHRYSOS 1966, p. 151-152, 156, și, în special, CRABBE 1981, p. 394 și urm. (cu bibliografie), urmată de VOGT 1993, p. 431.

⁴² ACO I.4, 28.11-33.

⁴³ ACO I.4, 28.34-30.3.

în două rânduri: prima dată, în rând cu mitropoliții – nr. 5⁴⁴ –, în calitate de reprezentant oficial al mitropolitului său, iar a doua oară, în rând cu episcopii sufragani – nr. 27⁴⁵ –, ca unul care făcea parte din această categorie⁴⁶.

Semnătura lui Timotei de Tomis este plasată aproape la jumătatea grupului mitropoliților – nr. 15⁴⁷ –, fiind urmată de alte șase semnături de mitropoliți. Aceasta sugerează că el avea, la rândul său, acest rang bisericesc, nefiind considerat cu nimic inferior de către ceilalți mitropoliți.

Al doilea document de la Efes este scrisoarea împăratului Theodosie II (402/8-450), privind depunerea lui Nestorie, Chiril și Memnon. Documentul a fost adresat ierarhilor adunați la Efes către sfârșitul lunii iulie-începutul lunii august 431⁴⁸. La începutul scrisorii sunt menționate numele mai multor ierarhi – destinatarii scrisorii –, fără a fi menționate, însă, și scaunele lor episcopale⁴⁹. Cu toate acestea, între destinatari, au fost identificați papa Celestin al Romei, Rufus al Thesalonicului și Augustin de Hippo (+28 august 430). În realitate, aceștia nu au participat la Sinod. Ceilalți destinatari au fost identificați, în cea mai mare parte, cu mitropoliții de la acea vreme⁵⁰, participanți sau nu la Sinod.

Pe temeiul acestor observații, s-a conchis că secretarii imperiali care au expediat scrisoarea, neștiind numele ierarhilor sosiți la Efes, au copiat mai multe nume din lista celor invitați să participe la Sinod⁵¹.

Pe de altă parte, din textul invitației la Sinod adresate de împărat – *sacra* din 19 noiembrie 430 –, reiese că mitropoliții au fost destinatarii direcți ai acestei scrisori. Totodată, lor li s-a cerut să aducă la cunoștința sufraganilor convocarea Sinodului și, în plus, să vină la Efes însoțiți de unii dintre ei⁵². Cei din urmă au fost, ca atare, doar destinatari indirecti ai invitației oficiale⁵³.

Valoarea acestor observații constă în aceea că între mitropoliții invitați la Efes se regăsește și numele unui anume – *Τιμοθέω/Timotheo* –, identificat cu

⁴⁴ ACO I.4, 28.15-16: *Fritillas episcopus Heracliae Europae per Euprepium episcopum Bizae subscripsi*.

⁴⁵ ACO I.4, 28.39: *Euprepius episcopus Bizae Europae subscripsi*.

⁴⁶ Într-un alt caz, episcopul de Ionopolis, reprezentându-l, de asemenea, pe mitropolitul său, a semnat doar în rând cu mitropoliții. Aceasta se explică prin faptul că el a folosit o altă formă de semnătură, care exprimă deopotrivă acceptul său și al mitropolitului pe care îl reprezenta: *Diogenis episcopus Ionopoleos, optinens etiam locum metropolitae Bosforii episcopi Gangrensis Paflagoniae, subscripsi*, ACO I.4, 28.31-32.

⁴⁷ ACO I.4, 28.26: *Timotheus episcopus Scythiae subscripsi*.

⁴⁸ GERLAND & LAURENT 1936, p. 41; CRABBE 1981, p. 369.

⁴⁹ ACO I.1.3, 31.4-11 (versiunea greacă a scrisorii); ACO I.3, 111.28-112.4 (versiunea latină).

⁵⁰ Vezi GERLAND & LAURENT 1936, p. 56 și urm.; și, în special, CRABBE 1981, p. 371-377.

⁵¹ GERLAND & LAURENT 1936, p. 55-56; CRABBE 1981, p. 369.

⁵² ACO I.1.1, 115.23-26; ACO I.2, 32.13-15.

⁵³ A. Crabbe a identificat, alături de numele mitropoliților, și câțiva episcopi sufragani, despre care consideră că au primit invitații personale din partea împăratului, datorită prestigiului lor teologic, vezi CRABBE 1981, p. 370, 394. Poziția ierarhului tomitan în timpul crizei nestoriene și la Sinodul de la Efes, exclude, însă, posibilitatea ca el să fi fost un astfel de caz, vezi HOLUBEANU 2014, p. 89-96.

ierarhul de Tomis⁵⁴. În scrisoarea imperială din iulie-august 431, numele său apare la poziția 45 (versiunea greacă a listei)/44 (versiunea latină)⁵⁵ dintr-un total de 58/52 de nume. Într-o încercare de reconstituire a listei de invitați originale, numele său se află pe penultima poziție, fiind precedat de cel al mitropolitului Dorotei de Marcianopolis (Moesia Secunda) și urmat de cel al mitropolitului Vasile de Larissa (Thessalia)⁵⁶.

Documentul confirmă că în noiembrie 430 ierarhul de Tomis a primit din partea împăratului o invitație personală de participare la Sinod, asemenea tuturor celorlalți mitropoliți din Imperiu. Ca atare, el nu era sufragan al vreunui alt mitropolit, ci avea el însuși acest rang bisericesc. În plus, documentul certifică recunoașterea rangului său de către cancelaria imperială.

Numele lui Timotei de Tomis mai apare în documentele de la Efes în alte două liste de semnături – din 22 iunie⁵⁷ și 22 iulie⁵⁸. În ambele cazuri, poziția semnăturii sale este, însă, irelevantă în stabilirea rangului său bisericesc întrucât ierarhul de Tomis nu a participat la acele ședințe ale Sinodului, ci a semnat hotărârile lor ulterior.

Se poate ridica, însă, și o obiecție. În condițiile în care împăratul le ceruse mitropoliților să vină la Efes însoțiți și de unii dintre sufraganii lor, de ce ierarhul de Tomis nu s-a conformat solicitării oficiale? În fapt, el a fost singurul reprezentant al eparhiei Scythia la Efes.

Mai întâi, trebuie precizat că Timotei nu a fost singurul mitropolit într-o astfel de situație. Senecio de Scodra, mitropolitul de Praevalitana, a fost un caz similar. Însă, mult mai relevant pentru lămurirea acestei probleme este cazul Bisericii din Africa. Ea nu a fost reprezentată la Sinod de niciun ierarh. Singurul participant de acolo a fost diaconul Bessula, trimis al mitropolitului Capreolus al Cartaginei. În plus, într-o scrisoare adresată sinodalilor, mitropolitul african explică motivul acestei absențe în masă: invazia barbară⁵⁹. Din scrisoarea sa reiese, foarte clar, că invaziile barbare constituiau o piedică reală în calea participării ierarhilor la sinoade.

De altfel, aceeași explicație – invazia barbarilor huni –, a fost dată⁶⁰ și în cazul absenței tuturor ierarhilor din Moesia Secunda și a celui de la Tomis la Sinodul de la Calcedon (451). Aceasta, în condițiile în care rata de participare la acest Sinod a fost una record.

Ca atare, absența ierarhilor din Crimeea la Efes își poate găsi aceeași explicație. În fapt, între absența/prezența lor la Sinoadele ecumenice și dependența lor canonică nu pare a exista nicio legătură. Ei sunt atestați la Niceea

⁵⁴ GERLAND & LAURENT 1936, p. 56, 65 (nr. 52); CRABBE 1981, no. 45, p. 376; no. 56, p. 380.

⁵⁵ ACO I.1.3, 31.10/ACO I.3, 112.3.

⁵⁶ CRABBE 1981, p. 380.

⁵⁷ ACO I.1.2, nr. 172, p. 62.

⁵⁸ ACO I.1.7, nr. 173, p. 116; ACO I.2, nr. 170, p. 74; ACO I.3, nr. 175, p. 139; ACO I.5.1, nr. 168, 115.25.

⁵⁹ ACO I.1.2, 52-54.

⁶⁰ Vezi LAURENT 1945, p. 26-27; BARNEA 1968, p. 457; BIERNACKI 2005, p. 1; ZUGRAVU 1999, p. 99; OȚA 2000, p. 370 (cu observația că, uneori, era vorba doar de amenințări neconcretizate).

(325), Constantinopol (381), Efes (sinodul „tâlhăresc”, 449)⁶¹, după cum sunt absenți la Calcedon (451), Constantinopol (553), Constantinopol (680-681) și Niceea (787)⁶². În mod similar, ierarhii tomitani sunt atestați la Niceea (325), Constantinopol (381) și Efes (431), și absenți la Efes (449), Calcedon (451) și Constantinopol (553)⁶³.

Ca atare, este întru totul plauzibil ca Timotei de Tomis să fi adus la cunoștința sufraganiilor săi convocarea Sinodului de la Efes, dar aceștia să nu fi răspuns invitației din cauza tulburărilor sau, cel puțin, a amenințării unei invazii barbare.

Următorul ierarh de Tomis cunoscut, Alexandru (449-452), este și el menționat într-o listă ierarhică. Este vorba de lista de prezență a ședinței din 13 aprilie a sinodului endemic din anul 449⁶⁴. Sinodul fusese convocat pentru a răspunde contestației depuse de arhimandritul eretic Eutihie.

Și în acest caz, este evident că cei care au întocmit lista de prezență au urmărit respectarea separației dintre mitropoliți și episcopii sufragani. Pe prima poziție este trecut Flavian (446-449), arhiepiscopul Constantinopolului, secondat de Florentius, un oficial civil. Urmează apoi grupul mitropoliților – nr. 3-8 – și cel al episcopilor sufragani – nr. 9-35. La finalul listei, este menționat un alt oficial civil, Mamas. Singura excepție de la principiul ierarhic o constituie cazul mitropolitului Candidian al Antiohiei Pisidiei, menționat între episcopii sufragani – nr. 26⁶⁵. Ultimul ierarh din grupul episcopilor sufragani este Aurelius de Hadrumentum, un episcop din provincia africană Byzacena, stabilit la Constantinopol⁶⁶.

Alexandru de Tomis este menționat pe penultima poziție – nr. 7⁶⁷ – a grupului mitropoliților, fiind urmat de Marinianus, mitropolitul Synnadelor (Phrygia II). Această poziția pledează în favoarea rangului său de mitropolit.

Alexandru de Tomis a semnat și hotărârile Sinodului al IV-lea ecumenic⁶⁸. În acest caz, însă, semnătura sa este irelevantă în stabilirea rangului său bisericesc, întrucât el nu a participat la Sinod, ci a aderat la hotărârile Sinodului ulterior⁶⁹.

⁶¹ Am enumerat aici și sinodul „tâlhăresc”, întrucât el a fost convocat ca sinod ecumenic.

⁶² Vezi LE QUIEN 1740, col. 1327-1332; FEDALTO 1988, I, p. 391-392.

⁶³ POPESCU 1994, p. 202-204, 211-213 (cu bibliografie). Pentru prezența tomitanului la Niceea (325), vezi, mai nou, HOLUBEANU 2013, p. 624-637 (cu bibliografie).

⁶⁴ ACO II.1.1, 148.4-149.20 (versiunea greacă a listei, completă); ACO II.2.1, 56.10-20 (versiunea latină, incompletă).

⁶⁵ ACO II.1.1, 149.5-6. Fiind vorba de o listă de prezență, această excepție poate fi pusă pe seama întârzierii la ședința sinodală a acestui mitropolit. Pentru un astfel de caz, vezi sinodul endemic din anul 400, descris de PALLADIUS, XIII, col. 47.

⁶⁶ Teoretic, și acest ierarh ar fi putut avea rang de mitropolit. În Biserica Africii, însă, niciun scaun bisericesc nu deținea permanent rangul de mitropolie. Aici, funcția de mitropolit era deținută, în fiecare provincie, de ierarhul cu cea mai mare vechime în arhierie, vezi CHRYSOS 1966, p. 173-174.

⁶⁷ ACO II.1.1, 148.12: *Ἀλεξάνδρου τοῦ ἐνλαβεστάτου ἐπισκόπου τῆς Τομέων πόλεως ἐπαρχίας Σκυθίας*; ACO II.2.1, 56.16: *Alexandro Tomeno prouinciae Scythiae*.

⁶⁸ ACO II.3.2, nr. 183, 78.24.

⁶⁹ Vezi LAURENT 1945, p. 24-27. Pentru reconstituirea semnăturii lui Alexandru pe

b. *Encyclia* (457-458) împăratului Leon I

Prin termenul generic de *Encyclia*⁷⁰ este desemnată o investigație (și rezultatul ei) pe teme religioase, demarată la inițiativa împăratului Leon I. Acesta le-a cerut ierarhilor din Imperiu să-și exprime opinia asupra a trei teme majore: 1. oportunitatea convocării unui nou Sinod ecumenic; 2. valabilitatea hotărârilor Sinodului de la Calcedon (451); 3. canonicitatea alegerii lui Timotei II Aelurus (457-460; 475-477) ca arhiepiscop al Alexandriei Egiptului⁷¹.

Adresanții direcți ai scrisorii imperiale⁷² au fost papa, mitropoliții din majoritatea provinciilor răsăritene ale Imperiului, trei reprezentanți de seamă ai monahismului de la acea vreme și un episcop de rând, Iulian de Cius⁷³. Nu au fost consultați ierarhii din Egipt și cei din provinciile Praevalitana, Moesia I și Dacia Ripensis⁷⁴.

Spre deosebire de mitropoliți, episcopii sufragani au fost adresanți indirecti ai anchetei. În scrisoarea sa chestionar, împăratul solicitase fiecărui mitropolit să convoace sinodul eparhial și să dezbată în cadrul acestuia temele ridicate de el⁷⁵.

Ancheta a fost demarată la jumătatea sau în partea a doua a lunii octombrie a anului 457 și s-a desfășurat, în regim de urgență⁷⁶, în principal în timpul iernii dintre anii 457-458⁷⁷.

documentele de la Calcedon, vezi GRUMEL 1945, pp. 124-126.

⁷⁰ Pentru *Encyclia*, vezi SCHWARTZ 1936, p. XII-XVI; SCHNITZLER 1938, *passim*; GRILLMEIER 1987, p. 195-235; SIEBIGS 2010, p. 345-431, 826-837; ALLEN & NEIL 2013, p. 130-137.

⁷¹ Vezi scrisoarea-chestionar specimen a împăratului, în ACO II.5, 11.5-34.

⁷² Lista adresanților se găsește în ACO II.5, 22.32-24.28.

⁷³ Chestionarea directă a lui Iulian de Cius se datorează calității sale de legat al scaunului apostolic în Răsărit. Unii cercetători – vezi GELZER 1886, p. 343, HONIGMANN 1953³, p. 177, cu n. 4; CHRYSOS 1969, p. 278, n. 76; SIEBIGS 2010, p. 521-522; 826, n. 5; 827, n. 12; ALLEN & NEIL 2013, p. 132 – consideră că rang de episcopi simpli aveau la acea dată și Iulian de Tabia și Adelphios de Arabissos, deși au fost adresanți direcți ai împăratului. În schimb, Ed. Schwartz îi încadrează pe acești doi ierarhi în categoria mitropoliților onorifici, vezi SCHWARTZ 1936, p. XIII.

⁷⁴ Neconsultarea ierarhilor din aceste provincii ale Illyricumului a fost pusă de cercetători pe seama dezorganizării provocate în regiune de invazia hunilor, vezi ZEILLER 1918, p. 361; SIEBIGS 2010, p. 358, și 827, n. 14; ALLEN & NEIL 2013, p. 133.

⁷⁵ ACO II.5, 11.21-23. Vezi și GRILLMEIER 1987, p. 196-197; SIEBIGS 2010, p. 349-350, cu n. 293, și p. 359.

⁷⁶ În scrisoarea-chestionar adresată patriarhului Anatolius al Constantinopolului și inclusă în *Encyclia* ca scrisoare specimen a anchetei, împăratul solicită în mod expres: *cum omni celeritate meam facite cognoscere pietatem* (=aduceți-mi la cunoștință în mare grabă, trad.n.), ACO II.5, 11.28-29. Pentru graba anchetei, vezi și ACO II.5, 11.21-23; 39.7-8; 64.32-34. Pentru opiniile cercetătorilor asupra acestei probleme, vezi SCHNITZLER 1938, p. 21-22; GRILLMEIER 1987, p. 196-197; SIEBIGS 2010, p. 359-360, cu n. 329.

⁷⁷ Singurele scrisori de răspuns în care s-a păstrat data expedierii sunt cea a papei (1 decembrie 457) – ACO II.4, 104.19, cf. ACO II.5, 24.29-30 – și cea a călugărului Baradatus (27 august 458) – vezi ACO II.5, 38.25-26. Cea din urmă a fost expediată, însă, cu foarte mare întârziere, așa cum reiese și din cuprinsul ei, vezi ACO II.5, 38.8-9. Pe temeiul unor aluzii la rezultatele anchetei dintr-o scrisoare a papei Leon I expediată la 1 martie 458, T. Schnitzler aprecia că, la acea dată, rezultatele preliminare ale anchetei imperiale erau deja cunoscute, vezi SCHNITZLER 1938, p. 23. Pentru perioada de desfășurare a anchetei și pentru greutățile întâmpinate de ierarhi din cauza asprimii iernii, vezi și SCHWARTZ

Scrisorile de răspuns și alte documente privitoare la temele anchetei au fost adunate la Constantinopol și publicate înainte de sfârșitul anului 459⁷⁸ sub titlul *Encyclia* (τὰ Ἐγκύκλια) sau *Codex encyclus*. Colecția s-a păstrat parțial în traducerea latină a lui Epiphanius Scholasticus⁷⁹. Fragmente din scrisori s-au păstrat și în alte lucrări, în greacă, latină sau siriană⁸⁰. Unele dintre răspunsuri s-au pierdut în întregime⁸¹.

Theotim II de Tomis a fost adresant direct al scrisorii imperiale, asemenea celorlalți mitropoliți⁸². În schimb, în scrisoarea expediată de el nu apare numele niciunui episcop sufragan. Aceste aspecte au fost interpretate de cercetători drept dovezi ale faptului că el avea rang de mitropolit onorific (=arhiepiscop autocefal)⁸³.

Encyclia ridică mai multe probleme de interpretare privitoare la Scythia și scaunul de la Tomis. Cea mai delicată dintre ele privește nu scrisoarea ierarhului de Tomis, ci un termen din cuprinsul scrisorii expediate de episcopii din Moesia Secunda.

În formula de salut a acestei scrisori sunt înșirate numele a șase expeditori – Marcianus, Martialis, Minofilus, Marcellus, Petrus și Dizas⁸⁴ – care se numesc *episcopi secundae Mysiae*. Ei erau, în fapt, episcopii de Abrytus, Appiaria, Durostorum, Nicopolis, Novae și, respectiv, Odessos⁸⁵.

Cercetătorii au întâmpinat reale probleme de interpretare în cazul semnăturii episcopului de Odessos: *Dizza episcopus ciuitatis Odissae Scythiae similiter*⁸⁶. Problema o constituie interpretarea termenului *Scythiae*, în fapt, forma de genitiv singular a numelui *Scythia* (=a Scythiei/din Scythia/care aparține Scythiei) din cuprinsul semnăturii.

Cei mai mulți cercetători, socotind scaunul de Odessos ca episcopie sufragană a mitropoliei de la Marcianopolis (Moesia Secunda), fie au trecut cu

1936, p. XII; SCHNITZLER 1938, p. 19-20, 22-23, 34-35; HONIGMANN 1953³, p. 184; SIEBIGS 2010, p. 357, 359-360 (cu n. 330), 392 (cu n. 108).

⁷⁸ SIEBIGS 2010, p. 835.

⁷⁹ Epiphanius Scholasticus a tradus *Encyclia* din greacă în latină în jurul anului 555 – SIEBIGS 2010, p. 833-834 – la solicitarea lui Cassiodorus – vezi CASSIODORUS, XI, col. 1123 C/D. Textul traducerii sale s-a păstrat parțial în *Collectio Sangermanensis*, fiind publicat în ediție critică de Ed. Schwartz în ACO II.5, p. 3-98.

⁸⁰ Vezi GRILLMEIER 1987, p. 198-199 (cu bibliografie).

⁸¹ După calculele lui G. Siebigs, partea păstrată din *Encyclia* conține aproximativ 60% din scrisorile de răspuns, vezi SIEBIGS 2010, p. 826-827.

⁸² Pentru mitropoliți ca adresanți direcți ai scrisorii imperiale, vezi ACO II.5, 11.6, 33-34; 22.25-26; 24.28, precum și 25.8-10.

⁸³ GELZER 1886, p. 342; TZUHLEV 1911, III.e; POPESCU 1969, p. 409, 414-415; POPESCU 1994, p. 128, 154; CHRYSOS 1969, p. 267, n. 14; 277-278; NIKOLOVA 1998, p. 94; SIEBIGS 2010, p. 521-522; 826, n. 5; 827. Îl consideră mitropolit, fără alte precizări, SCHWARTZ 1936, p. XIII. Admite rangul de mitropolit, fără alte precizări, ZUGRAVU 2008, p. 91. Plecând de la absența oricărui sufragan în scrisoarea sa, noi înșine am admis inițial că la acea vreme – 457-458 – eparhia Scythiei, înființată în 381, își încetase existența, vezi HOLUBEANU 2013, p. 648-649.

⁸⁴ ACO II.5, 32.1-2.

⁸⁵ Vezi ACO II.5, 32.26-31.

⁸⁶ ACO II.5, 32.31.

vederea acest termen⁸⁷, fie l-au considerat în mod deschis ca fiind o greșeală strecurată în document⁸⁸. Alții s-au abținut de la orice fel de comentarii, dar au exclus, în mod tacit, posibilitatea unei greșeli⁸⁹, ori au semnalat discret curiozitatea acestui termen⁹⁰, sau au recunoscut în mod deschis că nu cunosc semnificația lui⁹¹.

Din semnătura lui Dizzas și locul ei între cele ale celorlalți semnatari, H. Gelzer⁹² a presupus o poziție particulară a episcopului de Odessos între sufraganii Marcianopolisului.

E. Gerland⁹³ a avut în vedere trei aspecte: 1. Scythia nu a fost provincie bisericească, ci doar civilă; 2. Din punct de vedere al administrației bisericești, întreaga Scythie era parte a eparhiei Moesia Secunda⁹⁴; 3. La acea dată – 458 –, atât scaunul de la Tomis, cât și cel de la Odessos, erau arhiepiscopii autocefale în cadrul eparhiei bisericești Moesia Secunda. Pe temeiul acestor observații, E. Gerland a conchis că, prin apelativul *Scythiae*, ierarhul de la Odessos a dorit să

⁸⁷ WILTSCH 1859, p. 185, cu n. 8; PÂRVAN 1911, p. 58-59, 72, (n. 346); TZUHLEV 1911, III.4-e; NETZHAMMER 1918, p. 47-48; ZEILLER 1918, p. 165, 361-362, 600; LECLERCQ 1933, col. 507; SCHNITZLER 1938, p. 39, n. 29; 100, 102; JANIN 1959, p. 139-141; MINČEV 1986, p. 32; FEDALTO 1988, I, p. 348; BIERNACKI 2005, p. 1; ATANASSOV 2008, p. 88-89; ATANASSOV 2012, p. 361.

⁸⁸ LE QUIEN 1740, col. 1225; GAJDOVA 1983, p. 298; SIEBIGS 2010, p. 358-359, n. 324; 834-835, n. 42 și 43. G. Siebigș socotește că explicația găsită de E. Honigmann pentru adaosul *Euphratisiae* se potrivește și pentru termenul *Scythiae*. În fapt, E. Honigman, explicând adaosul *Euphratisiae*, un termen aflat la sfârșitul scrisorii din Syria Secunda, a conchis că acesta este un adaos al lui Cassiodorus. Din punctul său de vedere, Cassiodor a detașat din *corpus* scrisoarea provinciei Euphratensis și și-a însemnat locul unde trebuie să o reazeze după folosire, vezi HONIGMANN 1953², p. 169-173. Honigmann s-a abținut, însă, de la a extinde aceeași explicație și asupra cazului *Scythiae*.

⁸⁹ Este vorba de Ed. Schwartz și E. Honigmann. Ambii au încercat să ofere propriile explicații în cazul altor două adaosuri similare din document – *Euphratisiae*, ACO II.5, 40.7, și *per secundae Syriae*, ACO II.5, 38.29 –, dar s-au abținut de la orice fel de comentarii cu privire la *Scythiae*, vezi SCHWARTZ 1936, p. XV; ACO II.5, 40, *apparatus* 7; 38, *apparatus* 29, față de 32, *apparatus* 31; HONIGMANN 1953¹, p. 97; HONIGMANN 1953², p. 169-173.

⁹⁰ ZUGRAVU 2008, p. 122, care îl consideră, totuși, pe Dizzas – p. 93, 121-122 – ca episcop în Moesia Secunda, sufragan al mitropolitului de Marcianopolis.

⁹¹ CHRYSOS 1969, p. 266, cu n. 14. El l-a considerat, însă, pe Dizzas ca fiind sufragan al mitropolitului de la Marcianopolis, și a exclus orice legătură între scaunul de Odessos și provincia Scythia. În fapt, prioritatea lui E. Chrysos era aceea de a respinge teza lui E. Gerland, potrivit căreia, la acea dată, scaunul de Odessos avea deja rang de arhiepiscopie autocefală. E. Gerland își argumentase teza legându-se tocmai de termenul *Scythiae*. Pentru interpretarea acestui termen de către E. Gerland, vezi mai jos, paragraful cu n. 93.

⁹² GELZER 1886, p. 342. Un punct de vedere asemănător are și NIKOLOVA 1998, p. 94-95, 97.

⁹³ GERLAND 1912, col. 946-947.

⁹⁴ Această teză a fost susținută înaintea lui E. Gerland de WILTSCH 1859, p. 184-185. Deși greșită în cazul Scythiei și al Tomisului, ea se întemeiază pe o logică corectă: un scaun bisericesc își are propria eparhie bisericească doar dacă are rangul de mitropolie plină, adică are episcopii sufragane – vezi, în acest sens, prevederile can. 12 de la Calcedon (451), FLOCA 1993, p. 85, și explicarea lor detaliată la CHRYSOS 1969, p. 275-277. G. Beck a susținut un alt punct de vedere, potrivit căruia Tomisul, Chersonul și Bosporul, nu au fost integrate sistemului de organizare mitropolit, BECK 1959, p. 175-176. El nu a luat în calcul posibilitatea ca aceste episcopii să fi fost ele însele organizate într-o eparhie distinctă.

evidențieze independența scaunului său față de mitropolia de la Marcianopolis, similară celei a Tomisului, din provincia civilă Scythia⁹⁵.

G. Siebigs a admis și posibilitatea⁹⁶ ca termenul *Scythiae* să fi fost parte a semnăturii originale. Pe temeiul lui, el a conchis că, la acea vreme – 457-458 –, granița dintre provinciile Moesia Secunda și Scythia se modificase, cetatea Odessos fiind integrată Scythiei⁹⁷.

A. Grillmeier, analizând punctele de vedere ale episcopilor din *Encyclia* față de Sinodul de la Calcedon, observa că: „Nur eine Gruppe von Bischöfen, die der *secunda Mysia* und *Scythia* (CE 19), macht den anderen gegenüber eine Ausnahme”⁹⁸. Așadar, el vorbește de *un grup de episcopi* și face trimitere la o singură epistolă – *Ep. 19* (a Moesiei Secunda) –, dar socotește că acest grup era format din episcopii a două provincii – Moesia Secunda și Scythia. Alte explicații, A. Grillmeier nu a oferit. Din exprimarea sa, se poate deduce, însă, că el l-a considerat pe Dizzas drept un episcop al Scythiei, nu al Moesiei Secunda.

În fine, K. Ilski⁹⁹ a considerat că Odessos era o cetate de pe teritoriul provinciei civile Moesia Secunda, dar că episcopia ei făcea parte din eparhia bisericească Scythia. Ca atare, ierarhul de la Odessos era sufragan al mitropolitului de la Tomis, și nu al celui de la Marcianopolis. Pe temeiul informațiilor din *Notitiae episcopatum*, unde Odessos este înregistrat în eparhia Moesia, K. Ilski a conchis că ulterior momentului *Encyclia*, acest scaun bisericesc a fost transferat Moesiei Secunda. În viziunea sa, acest proces era deja în derulare în 458¹⁰⁰.

În ceea ce ne privește, evidențiem, înainte de toate, că termenul *Scythiae* apare în ambele manuscrise – *Parisinus Latinus* 12098 și *Vindobonensis* 397 – ale *Encycliei*. În plus, el apare în ambele documente în aceeași formă – *Scythiae*¹⁰¹. Ca atare, pe temeiul acestor prime observații, se poate conchide că acest termen a existat, în aceeași formă, și în sursa comună a celor două manuscrise.

Pe de altă parte, termenul se află în interiorul semnăturii ierarhului de Odessos, iar nu la sfârșitul ei, precum în cazul *Euphartsiae*¹⁰², sau la finalul scrisorii, precum în cazul *per secundae Syriae*¹⁰³. În plus, între semnătura ierarhului

⁹⁵ Ulterior, E. Chrysos a demonstrat că această concluzie este greșită, la acea dată Odessos având rang de episcopie sufragană, vezi CHRYSOS 1969, p. 266-267, cu n. 14. Pentru evoluția istorică a rangului bisericesc a episcopiei de Odessos, vezi și mai jos, paragrafele cu n. 202-207.

⁹⁶ Pentru o altă explicație a lui G. Siebigs, vezi *supra*, n. 88.

⁹⁷ SIEBIGS 2010, p. 627-629, și n. 27.

⁹⁸ GRILLMEIER 1979, p. 239.

⁹⁹ ILSKI 1994, p. 132-134. Ulterior, K. Ilski a mai publicat un volum – ILSKI 1995 – dedicat organizării bisericești din provinciile Moesia Secunda și Scythia de-a lungul secolelor IV-VI. Întrucât această lucrare nu mi-a fost accesibilă, nu cunosc dacă el și-a păstrat acest punct de vedere și nici dacă a venit cu precizări suplimentare.

¹⁰⁰ În studiul din 1994 – ILSKI 1994, p. 129-136 –, K. Ilski nu s-a ocupat de momentul la care episcopia de Odessos a devenit sufragană a Tomisului și nici de istoria acestei eparhii a Scythiei, în general.

¹⁰¹ Vezi ACO II.5, 32, *apparatus* 31.

¹⁰² ACO II.5, 40.7: *Magnus episcopus Mariammae similiter. Euphartsiae EXPLICIT.*

¹⁰³ ACO II.5, 38.26-29: *saluto uestram diuinitatem ... et in futuro saeculo coram deo. per secundae Syriae EXPLICIT.*

de Odessos și termenul *explicit*, trecut la finalul tuturor epistolelor din *Encyclia*, se află o mențiune a lui Epiphanius Scholasticus în care acesta își informează cititorii că scrisoarea ierarhilor din Moesia Secunda a fost redactată în limba latină, tradusă la Constantinopol în greacă și retradusă de el în latină¹⁰⁴. Această frază a lui Epiphanius are valoarea unui sigiliu, indicând unde se termina scrisoarea ierarhilor din Moesia în manuscrisul grecesc al *Encycliei* de care el s-a folosit în anul 555. Dacă termenul *Scythiae* ar fi fost adăugat în textul traducerii latine într-un moment ulterior traducerii sale, precum în cazul *Euphratisiae*, atunci el ar fi trebuit să apară între fraza lui Epiphanie și termenul *explicit*.

Ca atare, se poate conchide că termenul *Scythiae* apărea în manuscrisul grecesc folosit de Epiphanie în 555 și era parte a semnăturii ierarhului de Odessos.

Cât privește semnificația lui, din punctul nostru de vedere, interpretarea corectă este cea oferită deja de K. Ilski. În fapt, având în vedere că eparhia religioasă *Scythia* se întindea spre nord dincolo de limitele provinciei civile omonime, prin includerea celor două episcopii din Crimeea, posibilitatea ca aceeași *Scythia* bisericească să depășească și în sud granițele provinciei civile pare într-un totu plauzibilă. De aici se poate deduce că în anul 381, atunci când a fost creată această mitropolie a *Scythiei*, împăratul Theodosie I cel Mare¹⁰⁵, în dorința de a asigura funcționarea într-un totu canonică a acestei eparhii nou create¹⁰⁶, și negăsind în Crimeea o a treia episcopie, și-a îndreptat atenția asupra scaunului bisericesc de la Odessos¹⁰⁷.

În fapt, eparhia bisericească *Scythia* – cuprinzând episcopiile din Crimeea și pe cea de la Odessos –, reflecta realități civile sau militare din trecut sau contemporane. Când spunem aceasta, avem în vedere că, în plan civil și militar,

¹⁰⁴ ACO II.5, 32.31-33: *Dizza episcopus ciuitatis Odissae Scythiae similiter / Et haec Latine quidem data est in Graeco interpretata et iterum translata de Graeco in Latinum. EXPLICIT*

¹⁰⁵ Este evident că numai sub patronajul unui împărat putea fi creată o eparhie bisericească cu o astfel de întindere geografică. Vezi și vechile noastre aprecieri asupra acestei teme în HOLUBEANU 2013, p. 643-645.

¹⁰⁶ Vezi *supra*, n. 14.

¹⁰⁷ Aceasta presupune că episcopia de Odessos, fie exista de ceva vreme în 381, fie, cel puțin, a fost organizată chiar în acel an. În fapt, la Varna, au fost descoperite ruinele unei bazilici, considerate catedrala vechii cetăți, cu *synthronos* și baptisteriu, ale cărei începuturi au fost datate în a doua jumătate sau spre sfârșitul secolului al IV-lea, vezi MINČEV 1986, p. 34-35. Surprinzător, însă, atât Al. Minčev, cât și B. Nikolova, au considerat că episcopia de Odessos a fost înființată abia în prima jumătate a secolului al V-lea, fie în primul, fie în al doilea său sfert, vezi MINČEV 1986, p. 41; NIKOLOVA 1998, p. 94. Pe de altă parte, la 381, în Moesia Secunda trebuie să fi existat, în afară de Odessos și Marcianopolis, alte trei centre episcopale. Altfel, ar fi greu de crezut că cei care au avut în vedere existența canonică a eparhiei *Scythia* ar fi afectat existența canonică a eparhiei vecine – Moesia Secunda. Dintre aceste presupuse scaune sufragane ale Marcianopolisului, două – Durostorum (vezi ATANASSOV 2008, p. 81f.; ATANASSOV 2012, p. 352f. – cu bibliografie) și Appiaria (vezi HONIGMANN 1936, p. 440-449, HONIGMANN 1937, p. 341) – sunt atestate documentar, în jurul anului 380 și, respectiv, în anul 381. Și în acest caz, predomină, însă, opinia potrivit căreia rețeaua episcopală din Moesia Secunda s-a dezvoltat abia de la începutul secolului al V-lea, vezi ATANASSOV 2008, p. 81-84; ATANASSOV 2012, p. 352, 354-355 (cu bibliografie, dar care nu cunoaște studiile lui E. Honigman pomenite în această notă).

teritoriile din Crimeea controlate de Imperiu erau considerate o prelungire a diocezei Thracia. În mod asemănător, istoria cetății Odessos fusese strâns legată de cea a Tomisului și a celorlalte cetăți vest-pontice¹⁰⁸. Așadar, tocmai aceste realități civile și militare au inspirat crearea primei mitropolii a Scythiei.

Că Odessos avea o dublă apartenență – civilă și bisericească –, se poate deduce și din poziția episcopului Dizzas în cadrul scrisorii din *Encyclia*. În fraza de salut introductivă, el s-a prezentat, alături de ceilalți ierarhi, ca fiind un episcop de pe teritoriul Moesiei Secunda. Prin aceasta trebuie înțeleasă provincia civilă, iar nu cea bisericească. Atunci când a semnat documentul, în mod oficial, el a ținut, însă, să precizeze că, din punct de vedere bisericesc, scaunul său era parte a eparhiei Scythia, iar nu a Moesiei Secunda.

Encyclia este, așadar, documentul care permite aflarea celei de a treia episcopii sufragane a Tomisului. În plus, prin reconstituirea integrală a întinderii acestei prime mitropolii a Tomisului, se poate înțelege și semnificația denumirii sub care eparhia Scythiei este menționată în *Notitia episcopatum* 3 (a lui Carl de Boor): *ἐπαρχία Σκυθίας παραθαλασσία τοῦ Πόντου*¹⁰⁹ (=eparhia Scythiei, a litoralului Mării [Negre], trad. n.). În respectivul document, denumirea este atribuită celei de a doua mitropolii a Tomisului, care cuprindea doar teritoriul provinciei civile istro-pontice – cea cu paisprezece scaune bisericești. Este evident, însă, că titulatura era o moștenire de la vechea mitropolie a Scythiei, care cuprindea aproape tot țărmul de vest și de nord al Mării Negre aflat sub controlul Imperiului. În plus, în cadrul acesteia, toate scaunele bisericești – Odessos, Cherson, Bospor – erau situate chiar pe țărmul Mării Negre.

În același timp, *Encyclia* are valoarea de a confirma existența chiar și la 457/458 a eparhiei Scythia, create în 381. Totodată, ea confirmă rangul mitropolitan al ierarhilor tomitani din intervalul 381-457/458 – Gerontie, Theotim I, Timotei și Alexandru – și, bineînțeles, pe cel al lui Theotim II.

Referitor la celelalte probleme de interpretare ridicate de *Encyclia* în privința Scythiei și a Tomisului, ele își găsesc explicații relativ simple. Una dintre ele privește termenul *regio* folosit de Theotim II de Tomis în formula de salut a scrisorii sale¹¹⁰. Întrebarea care se poate pune este: de ce ierarhul de Tomis nu a folosit termenul *ἐπαρχία* (*provincia*)? În mod greșit, unii cercetători¹¹¹ au afirmat chiar că Theotim II este singurul ierarh din întreaga *Encyclia* care a folosit termenul *regio* (*χώρα*) pentru a desemna teritoriul său de jurisdicție. În plus, pe

¹⁰⁸ Vezi POPESCU 1976, p. 35, 147; ZAHARIADE 2013, p. 198 ; HOLUBEANU 2013, p. 647-648 (cu bibliografie); MADGEARU 2013, p. 41-43 (cu bibliografie).

¹⁰⁹ DARROUZÈS 1981, *Notitiae episcopatum*, 3, 40.642, p. 242.

¹¹⁰ ACO II.5, 31.12-13: *Domino piissimo et Christianissimo imperatori nostro Leoni Theotimus humilis Scythiae regionis (s.n.) episcopus*. Foarte probabil, *regio* este traducerea grecescului *χώρα*, vezi ADAMANTIOU 1908, p. 650. G. Siebigs nu exclude posibilitatea ca ierarhul de Tomis să-și fi redactat scrisoarea în limba latină, SIEBIGS 2010, p. 828, n. 15. Chiar și așa, este presupus că la Constantinopol scrisoarea sa a fost tradusă în limba greacă, din care Epiphanius a retradus-o în latină. Pentru scrupulozitatea traducerii lui Epiphanius Scholasticus, vezi observațiile lui SIEBIGS 2010, p. 826.

¹¹¹ SIEBIGS 2010, p. 358-359, n. 324.

temeiul aceluiași termen, au fost emise și interpretări greșite, le considerăm noi, privind situația teritoriului istro-pontic la acea vreme¹¹².

În realitate, termenul *regio* a fost folosit și în formulele de salut ale epistolelor din alte patru provincii – Mesopotamia, Pamphylia, Hellespontus și Paphlagonia¹¹³. Pe de altă parte, ierarhii din Hellespontus¹¹⁴, citând canonul 4 de la Niceea (325), au folosit și termenul *provincia* (ἐπαρχία)¹¹⁵. Mai important pentru lămurirea acestei teme este, însă, cazul mitropolitului de Paphlagonia. Deși în cuprinsul scrisorii sale fusese folosit în două rânduri termenul *regio* (χώρα)¹¹⁶, în observațiile finale ce însoțesc semnătura sa, el a folosit termenul *provincia* (ἐπαρχία)¹¹⁷, prin care desemnează propria eparhie.

Concluzia ce se poate emite pe temeiul acestor observații este aceea că, cel puțin unii dintre ierarhii vremii considerau cei doi termeni ca fiind sinonimi¹¹⁸.

Totuși, trebuie evidențiat că, în cazul Scythiei, sinonimia *regio* (χώρα)-*provincia* (ἐπαρχία) nu era deplină¹¹⁹. În fapt, termenul *provincia* avea o dublă semnificație. Prin el se putea înțelege fie provincia civilă, situație în care termenul era sinonim cu *regio*/χώρα, fie provincia religioasă (=mitropolia Scythiei). În acest din urmă caz, el desemna un spațiu geografic mai extins decât teritoriul Scythiei civile. Ea includea teritoriul acesteia din urmă, alături de partea de răsărit a provinciei civile Moesia Secunda – cetatea Odessos și teritoriul dependent de ea –, Chersonul cu teritoriul lui și Bosporul cu teritoriile aflate sub controlul său. În cazul Bosporului, eparhia bisericească Scythia depășea chiar granițele Imperiului bizantin¹²⁰.

¹¹² Vezi, MAENCHEN-HELFFEN, p. 159, n. 792; SIEBIGS 2010, p. 358-359, n. 324, care văd în termenul *regio* un indiciu că Scythia pierduse statutul de provincie a Imperiului.

¹¹³ ACO II.5, 41.12: *Mesopotamiae regionis*; ACO II.5, 58.4: *Pamphyliae regionis*; ACO II.5, 67.4: *Hellispontinae regionis*; ACO II.5, 86.10: *Paflagoniae regionis*. Ierarhii din Paphlagonia au folosit termenul și în cuprinsul scrisorii: *episcopi Paflagoniae regionis*, ACO II.5, 86.24-25.

¹¹⁴ ACO II.5, 67.39.

¹¹⁵ Acesta este, de altfel, și termenul original folosit în canon, vezi COD, p. 7.

¹¹⁶ Vezi *supra*, n. 113.

¹¹⁷ ACO II.5, 87.31-32: *episcopis nostrae provinciae*.

¹¹⁸ Folosirea deopotrivă a celor doi termeni poate fi sesizată și mai târziu, în prima jumătate a secolului al VI-lea, în lista de semnături a sinodului endemic din 518 – vezi ACO III, 65.18-19; 66.13-14, 17-18 – și în *Novelele* 24-31, privitoare la reorganizarea administrativă a Imperiului, emise de Iustinian I între 18 mai 535 și 18 martie 536, CJC 3, p. 189-239.

¹¹⁹ Precum în cazul provinciilor Mesopotamia, Pamphylia, Hellespontus și Paphlagonia din *Encyclia* și a celei mai mari părți a provinciilor de la acea vreme, în care cele două unități administrative – civile și bisericești – erau identice și ca întindere geografică.

¹²⁰ Regatul Bosporului și-a încetat existența abia între 497 și 523, când teritoriul său a intrat sub controlul direct al Imperiului. O garnizoană militară bizantină este atestată în cetate în 527, vezi KAZANSKI 1991, p. 508-512; VINOGRADOV 2014, p. 11; MADGEARU 2013, p. 45, 47-48, 50-51, 55-56 (cu bibliografie). Cu toate acestea, trebuie precizat că episcopia de Bospor apare în mod repetat prezentă în viața bisericească a Imperiului, vezi mai jos, paragrafele cu n. 187-199. Unii cercetători presupun că episcopia de Bospor, deși dependentă de Biserica constantinopolitană, nu a fost inițial integrată în sistemul de organizare mitropolitan, vezi ZEILLER 1918, p. 601; JANIN 1937, col. 1331; BECK 1959, p. 175-176.

În schimb, termenul *regio* (χώρα) avea la cea vreme – sec. V-VI – o semnificație mult mai precisă. În fapt, analizând terminologia folosită de Iustinian I în *Novellae*, se poate observa că împăratul privește populația unei provincii civile drept un *neam* (*gens/ἔθνος*), iar teritoriul locuit de aceasta drept *țară* (*regio/χώρα*) a acelui *neam*¹²¹. Din acest punct de vedere, *regio/χώρα* este identic cu *provincia* civilă și capătă chiar sensul de *patrie* (ἡ πατρίς)¹²² a acelei populații autohtone¹²³.

Aceeași semnificație trebuie să o fi avut *regio* și în cazul Scythiei. Ca atare, termenul desemna, cel mai probabil, Scythia civilă, privită ca spațiu tradițional de locuire al *neamul sciților* (τὸ Σκυθῶν ἔθνος)¹²⁴, adică al populației autohtone de aici¹²⁵. Spre deosebire de *regio Scythia*, eparhia bisericească omonimă, prin întinderea ei, era, din acest punct de vedere, un spațiu poli-etnic, în care se găseau sciți, moesi, chersoniți și bosporani.

Analiza de mai sus aduce o lumină suplimentară și asupra semnificației cuvintelor *Scythiae regionis episcopus*, folosite de Theotim în formula de salut a epistolei sale. Ele pot indica fie originea – *episcop în/din provincia civilă Scythia* –, precum în cazul formulei de adresare a episcopilor din Moesia Secunda¹²⁶, fie teritoriul de jurisdicție al episcopiei sale – (*singurul*) *episcop al provinciei civile*

¹²¹ Vezi, în acest sens, *Novella 27*, unde apare sitagma: *in Isaurorum ... regione/κατὰ τὴν Ἰσαύρων ... χώραν* (=în țara/regiunea isaurilor), CJC 3, 210.7 și unde *regio/χώρα* privește, în mod clar, provincia civilă Isauria, înțelesă ca teritoriu tradițional de locuire al isaurilor.

¹²² Vezi, în acest sens, corespondența legată de mutarea moaștelor Sf. Sava de la Buzău în Cappadocia. Atât Sf. Vasile cel Mare – *Ep.* 55, 64, 65, (GIRARDI 2009, 30.15; 38.11; 48.16, 19) –, cât și autorul *Actului martiric al Sf. Sava* – cap. 8, (GIRARDI 2009, 106.7) – folosesc termenul *patria* (ἡ πατρίς), prin care desemnează nu Imperiul roman, ci doar provincia civilă Cappadocia. În acest caz, prin *compatrioți* sau *neam* trebuie înțeleși capadocienii, adică cei originari din provincia Cappadocia.

¹²³ Împăratul Iustinian I însuși menționează în *Novella 29* cazul unui *neam* (*gens/ἔθνος*) – *Paphlagonum gens/τὸ Παφλαγόνων ἔθνος* (=neamul paflagonilor) – al cărui teritoriu tradițional de locuire – în fapt, provincia lor civilă –, a fost micșorat ca întindere, CJC 3, p. 218 și urm. Împăratul nu folosește termenul *χώρα*, dar identifică provincia lor civilă cu neamul în sine: *Igitur Paphlagonum gentem ... imminutam/τὸ τοίνυν Παφλαγόνων ἔθνος ... ἐλαττωθὲν* (=acest *neam* al paflagonilor a fost micșorat, trad.n.), CJC 3, 218.30-31, sensul cuvintelor sale fiind: *vechiul teritoriu al provinciei Paphlagonia* (=țara Paphlagonilor) a fost micșorat ca întindere. Evenimentul se petrecuse în timpul împăratului Theodosie I, când a fost înființată provincia Honorias. Aceasta din urmă includea regiuni ale vechilor provincii Paphlagonia și Bithynia.

¹²⁴ De semnalat că ideea de *neam al sciților* (τὸ Σκυθῶν ἔθνος) apare și în referirile lui Sozomenos – vezi *supra*, n. 17, 20, 23, și, asemănător, SOZOMENOS, VI.21.6, (GÜNTHER 1995, 264.2-6 = FHDR II, p. 224-225) –, precum și în legea lui Zenon din 480 – CJC 2, I.3.35(36).2, (KRÜGER 1884, p. 24 = FHDR, II, p. 372-373): *ὕπὸ Τόμιν τῆς τῶν Σκυθῶν* (s.n.) *ἐπαρχίας/sub Tomi in Scytharum* (s.n.) *provincia; ... ἐπισκόπον Τόμεως, ἧτις ἐστὶ καὶ τοῦ ἔθνους* (s.n.) *μητρόπολις/episcopi Tomis, quae etiam caput gentis est*. Ca atare, informațiile din aceste două izvoare scrise – Sozomenos și legea lui Zenon – trebuie raportate strict la teritoriul provinciei civile Scythia, iar nu la cel al eparhiei bisericești omonime.

¹²⁵ Aceasta nu trebuie confundată cu goții sau cu oricare alt *neam* migrator. Pentru semnificația termenului *scit* aplicat locuitorilor ținutului istro-pontic, vezi BARNEA 1960, p. 364; POPESCU 1994, p. 118, 195. Pentru componența etnică a locuitorilor Scythiei Minor, în general, vezi ZAHARIADE 2006, p. 127-129 (cu bibliografie).

¹²⁶ Vezi mai sus, paragraful cu n. 84-85 și cel cuprins între n. 108 și 109.

Scythia –, precum în cazul legii emise de împăratul Theodosie I în anul 381¹²⁷. Însă, chiar și în cazul interpretării din urmă, nu înseamnă că el era singurul episcop din eparhia bisericească *Scythia*.

O altă observație privește faptul că Theotim II nu își atribuie rangul de mitropolit¹²⁸. O explicație plauzibilă a acestei situații se poate deduce din analiza frazelor introductive ale celorlalte epistole. Astfel, din cele treizeci și unu de răspunsuri păstrate ale mitropoliților, doar în patru fraze de salut se face referire la rangul bisericesc: într-un caz apare termenul *arhiepiscopus*¹²⁹, în altul, formula *metropolitanus episcopus*¹³⁰, iar în două cazuri este menționat rangul de metropolă al cetății de reședință¹³¹. În schimb, șapte mitropoliți se recomandă fiecare drept *episcopus*¹³², iar șaptesprezece își pomenesc doar numele, fie singuri¹³³, fie alături de cele ale sufraganiilor lor, recomandându-se laolaltă cu aceștia, fără nicio altă distincție, drept *episcopi*¹³⁴. În alte trei scrisori, la capitolul expeditor, este menționat sinodul provinciei¹³⁵.

Ca atare, nu este nimic neobișnuit că Theotim II nu își indică rangul bisericesc în formula de salut. În fapt, exemplele de mai sus arată cât de riscant este să se emită concluzii în privința rangului bisericesc al unui ierarh, pe temeiul acestor formule de adresare.

Făcând o paranteză, nici în rubrica semnăturilor – fără a fi aici cazul tomitanului – situația nu este foarte clară. Aici, paisprezece mitropoliți precizează

¹²⁷ Vezi mai sus, paragraful cu n. 19 și cel următor. Pentru o astfel de interpretare, vezi și GELZER 1886, p. 342; CHRYSOS 1969, p. 267, n. 14; POPESCU 1994, p. 125, n. 11; 154; SUCEVEANU & BARNEA 1993, p. 175.

¹²⁸ Vezi ZUGRAVU 2008, p. 91, care face referire la „semnătura” lui Theotim II. În realitate, este vorba de formula – *Theotimus humilis Scythiae episcopus* – din fraza de salut a scrisorii sale. Semnătura lui Theotim II nu s-a păstrat în *Encyclia*.

¹²⁹ Mitropolitul de Dyrrhachium (Epirus Nova), ACO II.5, 95.16: *Lucas archiepiscopus*, dar cu semnătura: *Lucas episcopus Dyrrachenus*, ACO II.5, 96.28.

¹³⁰ Mitropolitul titular de Bizye (Europa), ACO II.5, 28.17-18: *Lucianus humilis Byzae metropolitanus episcopus*. Semnătura lui nu s-a păstrat.

¹³¹ ACO II.5, 51.2: *Pergamius episcopus Antiochiae Pisidiae metropolis*; ACO II.5, 88.32: *Petrus episcopus metropolis Corinthi*. Se poate considera că acești ierarhi și-au pomenit titlul de mitropolit, întrucât în limba greacă, greutatea titlaturii cade pe rangul de metropolă al cetății de reședință. Vezi, spre exemplu, semnătura: *Στέφανος ἐλέει θεοῦ ἐπίσκοπος τῆς Νικομηδέων μητροπόλεως*, ACO III, 65.3, (Constantinopol, 518). Foarte probabil, Epiphanius Scholasticus a tradus mot-à-mot din greacă în latină titlatura ierarhilor. Pentru scrupulozitatea traducerii lui Epiphanius, vezi, mai sus, precizările din finalul n. 110 și trimiterea bibliografică.

¹³² ACO II.5, 75.22-23: *Alypius episcopus Caesareae Cappadociae*. Asemănător: ACO II.5, 26.20; 30.11; 58.1-2; 63.38-39; 93.18; 96.37-38.

¹³³ Cazul mitropolitului de Philippopolis (Thracia): *humilis Valentio*, ACO II.5, 28.38, dar, în semnătură, cu titlatura: *Valentinus episcopus Philippopolitanae metropolis sanctissimae ecclesiae ...*, ACO II.5, 30.6.

¹³⁴ ACO II.5, 32.35-36: *Basilius Maximus Theoctistus Domnus Gerontius Flavianus Sabas Cyrus et Petrus episcopi primae Syriae*, în care Basilius este chiar patriarhul de Antiohia. Asemănător: ACO II.5, 40.9-10; 41.11-12; 42.40-41; 44.31-33; 46.13-15; 50.12-13; 69.13-14; 71.11; 77.21-23; 79.21; 84.13-14; 86.10-11; 88.2; 90.3-4.

¹³⁵ ACO II.5, 67.2-4; 60.25-26; 56.12.

că cetatea lor de reședință are rang de metropolă¹³⁶. În schimb, alți cincisprezece nu fac referire nici la rangul lor și nici la cel al cetății de reședință. În fapt, unul își intitulează cetatea de reședință *civitas*¹³⁷, șapte îi pomenesc numele fără alte precizări¹³⁸, trei menționează doar numele provinciei, nu și pe cel al metropolei¹³⁹, iar patru nu pomenesc nici numele metropolei și nici pe cel al provinciei¹⁴⁰. Ca atare, privite izolat, nici semnăturile nu sunt concludente în stabilirea cu certitudine a rangului bisericesc al unui ierarh.

Cel mai puternic argument împotriva existenței unor sufragani ai Tomisului la acea dată a fost considerat, însă, nementiunea niciunui alt ierarh în textul scrisorii expediate din Scythia de Theotim II¹⁴¹. Aceasta, în condițiile în care împăratul solicitase în mod expres analizarea temelor ridicate de el de către toți episcopii fiecărei provincii, în cadrul sinodului mitropolitan local¹⁴².

Această obiecție își găsește explicația în precizările din scrisoarea expedită de mitropolitul Agapitus de Rhodos (Insulae). Ca și tomitanul, acest mitropolit a răspuns în nume propriu. În plus, el a expus și motivele acestei situații¹⁴³. Agapitus precizează că a convocat sinodul mitropolitan în două rânduri, prima dată înainte de primirea scrisorii imperiale, a doua oară, după sosirea acesteia. Cu toate acestea, continuă el, niciunul dintre sufraganii săi nu a răspuns invitației. El a pus această situație pe seama iernii¹⁴⁴ și a distanțelor mari dintre centrul mitropolitan și reședințele episcopilor săi sufragani. În unele cazuri, a precizat Agapitus, este vorba de 3000 sau chiar 4000 de stadii depărtare (aproximativ 600-800 km)¹⁴⁵. În plus, mitropolitul a lăsat să se înțeleagă și faptul că agentul imperial era foarte grăbit¹⁴⁶. Ca atare, pentru a nu deveni o piedică în calea îndeplinirii misiunii pe care acesta o primise de la Constantinopol, mitropolitul a preferat, în cele din urmă, să răspundă în nume propriu, fără să mai aștepte sosirea vreunui dintre sufraganii săi.

Aceste explicații se potrivesc într-un total și pentru cazul eparhiei bisericești Scythia. Distanțele dintre Tomis și episcopiile sale sufragane – Cherson și Bospor, aproximativ 450 și, respectiv, 830 de km¹⁴⁷ –, erau similare cu cele menționate de

¹³⁶ ACO II.5, 30.6: *Valentinus episcopus Philippopolitanae metropolis...* Asemănător: ACO II.5, 41.3; 49.32; 63.13; 68.36; 70.39; 75.14; 77.17; 79.9; 84.6; 85.36; 87.29; 89.22; 93.6. Vezi și precizările de la n. 131.

¹³⁷ ACO II.5, 60.7: *Epiphanius Pergenae ciuitatis episcopus.*

¹³⁸ ACO II.5, 44.21: *Dorotheus episcopus Tyri.* Asemănător: ACO II.5, 50.33; 55.32; 57.17; 65.39; 96.28; 97.31.

¹³⁹ ACO II.5, 42.27: *Maras episcopus uestrae Mesopotamiae.* Asemănător: ACO II.5, 88.26; 95.4-14.

¹⁴⁰ ACO II.5, 28.12: *Iohannis episcopus.* Asemănător: ACO II.5, 34.38; 40.1; 45.37.

¹⁴¹ Pentru opiniile cercetătorilor asupra acestei probleme, vezi *supra*, n. 83.

¹⁴² Vezi *supra*, paragraful cu n. 75.

¹⁴³ ACO II.5, 64.26-34.

¹⁴⁴ Vicisitudinile iernii sunt pomenite și de ierarhii din Epirus Nova, ACO II.5, 95.34: *et maximam propter hiemis uehementiam* (=și mai ales din cauza aspririi iernii, trad.n.). Pentru perioada derulării anchetei, vezi și *supra*, n. 77 și paragraful ei.

¹⁴⁵ Vezi SCHNITZLER 1938, p. 22.

¹⁴⁶ Pentru regimul de urgență în care s-a desfășurat ancheta, vezi și *supra*, n. 76.

¹⁴⁷ Vezi ORBIS. *The Stanford Geospatial Network Model of the Roman World*, internet: orbis.stanford.edu.

mitropolitul de Rhodos. În plus, Scythia era cea mai nordică eparhie bisericească chestionată de împărat și, în mod cert, iarna constituia în regiunea Mării Negre un obstacol mult mai serios în calea legăturilor dintre cetățile porturi, decât în Marea Egee. Sugestive sunt, în acest sens, și cuvintele Sf. Ioan Hrisostom care, pentru a amâna cât mai mult hirotonia unui succesor al episcopului Unila al goșilor din Crimeea, invocă tocmai imposibilitatea călătoriei pe mare spre Bosporul Cimerian și spre regiunile de acolo pe timp de iarnă¹⁴⁸.

Ca atare, se poate crede că presiunea timpului și imposibilitatea de a-i convoca pe sufraganii săi din Crimeea din cauza anotimpului nefavorabil, au fost principalele cauze care l-au determinat și pe mitropolitul de Tomis să răspundă în nume propriu.

Cât privește participarea sufraganelor său de la Odessos în sinodul eparhiei bisericești vecine – Moesia Secunda –, ne limităm aici la două scurte observații: 1. Punctul de vedere al lui Theotim II și cel al episcopilor din Moesia Secunda referitor la valoarea hotărârilor dogmatice de la Calcedon sunt aproape identice și, în plus, diferite de ale tuturor celorlalți episcopi din Imperiu ale căror răspunsuri s-au păstrat¹⁴⁹. Aceasta sugerează o consultare între Tomis și episcopii sufragani ai Marcianopolisului, în care ierarhul de la Odessos trebuie să fi fost veriga de legătură; 2. Mitropolitul de Marcianopolis murise de curând, iar succesorul lui nu fusese încă ales¹⁵⁰. Ca atare, nu este exclus – ca ipoteză de lucru –, ca episcopul de Odessos să fi primit din partea mitropolitului de Tomis sarcina de a îndruma redactarea unui răspuns de către ierarhii sufragani ai Moesiei Secunda, rămași la acea dată fără mitropolit. Aceasta și în condițiile în care Moesia Secunda nu fusese reprezentată la Calcedon și, în plus, niciunul dintre ierarhii de acolo nu semnase măcar ulterior hotărârile Sinodului¹⁵¹.

¹⁴⁸ JEAN CHRYSOSTOME, *Ep. IX (XIV)*, p. 151: *οὐδὲ γὰρ δυνατόν αὐτοῖς πλεῦσαι εἰς τὸν Βόσπορον νῦν, οὐδὲ εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα* (=câci nici măcar nu le este cu putință acestora [=goșilor din Crimeea sosiți la Constantinopol] să navigheze acum [=iarna de la sfârșitul anului 404] la Bospor, și nici în ținuturile acelea – trad. n.). Pentru o înțelegere și mai bună a acestei situații, pomenim și cazul episcopului Aitherius de Cherson, primul sufragani al Tomisului (anul 381), care a murit chiar în urma unui naufragiu în Marea Neagră, vezi HOLUBEANU 2009, p. 241-252; VINOGRADOV 2010, p. 62-63.

¹⁴⁹ Pentru comparația dintre punctul de vedere al episcopilor din Moesia Secunda și al celorlalți ierarhi din imperiu, vezi GRILLMEIER 1987, p. 211. În schimb, din scrisoarea lui Theotim II lipsesc câteva cuvinte, cel mai probabil, din cauza unei greșeli de copist. Ed. Schwartz a reconstituit posibilă formă a frazei originale în ACO II.5, 31, *apparatus* 23. Dacă propunerea lui Schwartz este corectă, atunci poziția lui Theotim II față de Calcedon este similară celei a episcopilor din Moesia Secunda. În FHDRCh, p. 428, reconstituirea lui Ed. Schwartz lipsește, deși indicele notei sale (***) a fost trecut în textul în limba latină al scrisorii. Fără reconstituirea lui Ed. Schwartz, poziția lui Theotim II față de Calcedon pare oarecum illogică și chiar suspectă de monofizitism.

¹⁵⁰ Numele mitropolitului Valerian de Marcianopolis apare în lista adresanților scrisorii imperiale – vezi ACO II.5, 24.15 –, dar nu apare în scrisoarea de răspuns expediată din Moesia Secunda. Acest fapt a fost pus pe seama morții sale, vezi ZEILLER 1918, p. 165, n. 7; 362, n. 1; SCHWARTZ 1936, p. XIII; NIKOLOVA 1998, p. 94, cu n. 7. Un caz similar este cel al mitropolitului Ibas de Edessa (+28 Octombrie 457). Numele său apare în lista adresanților – ACO II.5, 23.5 –, dar, în scrisoarea de răspuns a provinciei Osroene, apare numele succesorului său, Nonnus, ACO II.5, 41.3.

¹⁵¹ În schimb, Alexandru de Tomis, deși nu a fost prezent la Calcedon, a semnat,

O a doua posibilă explicație ar putea fi amenințarea unei incursiuni barbare locale la Tomis sau a unei revolte a trupelor de foederați din Scythia¹⁵². În acest caz, mitropolitul de Tomis va fi considerat că este mai bine ca sufragantul său să meargă la sinodul vecin, pentru a nu-i pune în niciun fel viața în pericol. Chiar și în acest caz însă, consultarea dintre Tomis și Odessos pare foarte probabilă¹⁵³.

În fine, o ultimă observație legată de *Encyclia* privește poziționarea ierarhului de Tomis pe ultimul loc în lista adresanților circularei imperiale¹⁵⁴. Despre această listă se crede că a fost redactată chiar la cancelaria imperială, reflectând poziția inițială a fiecărei scrisori în cadrul corpusului original¹⁵⁵.

În cadrul listei, episcopii au fost grupați după diocesele civile din care făceau parte¹⁵⁶. Excepție de la această regulă fac mitropolitul de Tomis și mitropolitul onorific de Bizye (Europa), ambii plasați în afara secțiunii rezervate diocezei Thracia¹⁵⁷.

În general, cercetătorii care s-au ocupat de cazul Tomisului, au pus această excepție pe seama schimbării situației administrative a teritoriului istro-pontic, în urma atacurile repetate ale barbarilor¹⁵⁸. Acest punct de vedere este infirmat, însă, de o analiză recentă, ale cărei concluzii au relevat că doar spre sfârșitul domniei lui Leon I situația din Scythia s-a înrăutățit¹⁵⁹.

Nu este exclus, însă, ca cei care au întocmit această listă să fi avut în vedere întinderea geografică a eparhiei bisericești Scythia. După cum s-a arătat deja¹⁶⁰, în zona Bosporului, ea depășea, practic, la acea vreme, granițele Imperiului și, bineînțeles, și pe cele ale diocezei Thracia. Aceasta ar putea fi o posibilă explicație a poziționării Tomisului în afara paragrafului destinat diocezei Thracia. Însă, oricum ar fi, această observație privește într-o măsură mai mică rangul bisericesc al Tomisului.

c. Secolul al VI-lea

Encyclia este ultimul document din secolul al V-lea care oferă informații privitoare la rangul bisericesc al Tomisului. Următoarele documente care atestă

totuși, ulterior, documentele Sinodului, vezi și *supra*, n. 68-69 și paragraful lor.

¹⁵² Pentru federații barbari din Scythia și revolta lor în timpul lui Leon I, vezi OȚA 2000, p. 371-372 (cu bibliografie).

¹⁵³ În opoziție cu noi, K. Ilski a presupus existența unui conflict între ierarhii de la Tomis și Odessos, ILSKI 1994, p. 134. Ne propunem să revenim, într-un studiu viitor, asupra acestei teme.

¹⁵⁴ ACO II.5, 24.27.

¹⁵⁵ SCHWARTZ 1936, p. XV; SIEBIGS 2010, p. 826-829. Din forma păstrată a listei, lipsesc doi ierarhi: mitropolitul Euippus de Neocaesarea (Pontus Polemoniacus) și mitropolitul titular Sebastianus de Beroe (Thracia), ale căror scrisori de răspuns s-au păstrat, vezi ACO II.5, 79-84; 30-31. Omisiunea a fost pusă pe seama greșelii unuia dintre copii, vezi SCHWARTZ 1936, p. XIII; SIEBIGS 2010, p. 826, n. 2.

¹⁵⁶ Vezi și SIEBIGS 2010, p. 827-828.

¹⁵⁷ Vezi ACO II.5, 24.26-27.

¹⁵⁸ Vezi MAENCHEN-HELFEN 1973, p. 159, n. 792; SIEBIGS 2010, p. 358-359, n. 324; 627-629, cu n. 27; 827. În viziunea lui Ed. Schwartz, ierarhul de Tomis a fost așezat la sfârșitul listei întrucât provincia sa aparținea goșilor, SCHWARTZ 1936, p. XIII.

¹⁵⁹ OȚA 2000, p. 366-373 (cu bibliografie).

¹⁶⁰ Vezi *supra*, paragraful cu n. 120.

rangul de mitropolit în cazul unor ierarhi tomitani – Paternus (498-520) și Valentinian (550-553) – provin din secolul al VI-lea.

Cazul celui dintâi – Paternus – este binecunoscut. Em. Popescu are meritul de a fi demonstrat rangul de mitropolit al acestuia pe temeiul mai multor referiri documentare¹⁶¹. Cea mai importantă dintre ele este scrisoarea legaților papali de la 5 iulie 519. Valoarea acestei informații constă în aceea că certifică existența în *provincia Scythia* a mai multor episcopi, fără îndoială, sufragani ai mitropolitului Paternus¹⁶². Pe temeiul ei, se poate conchide că ierarhul de Tomis avea rang de mitropolit plin, nu doar de mitropolit onorific (=arhiepiscop autocefal).

Paternus este atestat ca mitropolit și în actele sinodului endemic din anul 520. În semnătura sa de la finalul scrisorii adresate de sinodali papei Hormisdas la 9 iulie 520, el a folosit formula *episcopus metropolitanus*¹⁶³. În plus, în același document, atât în formula de salut¹⁶⁴, cât și la semnături¹⁶⁵, el este pomenit și, respectiv, a semnat în rând cu mitropoliții. Aceste din urmă informații, nu sunt, în sine, o dovadă că Paternus avea vreun sufragan. Ele se potrivesc, la fel de bine, și unui mitropolit onorific (=arhiepiscop autocefal). Însă, ele trebuie corelate cu referirile din scrisoarea legaților papali de la 5 iulie 519¹⁶⁶.

În schimb, în inscripția de pe binecunoscutul disc de argint al Bisericii din Tomis, datat în 498¹⁶⁷, Paternus este menționat ca *reverentissimus episcopus*¹⁶⁸. Această inscripție este, însă, neconcludentă pentru stabilirea rangului lui Paternus de la acea dată¹⁶⁹, întrucât, înainte de Sinodul al V-lea ecumenic (Constantinopol, 553), astfel de formule de adresare nu erau specifice doar episcopilor simpli¹⁷⁰.

¹⁶¹ Vezi *supra*, trimiterile de la n. 6.

¹⁶² AVEL.COLL, 678.4-5 : *isti [monachi de Scythia] de sua prouincia episcopos accusant, inter quos est Paternus Tomitanae ciuitatis antistes*. Pentru călugării sciți și implicarea lor în disputele teologice din prima jumătate a secolului al VI-lea, vezi HOLUBEANU 2015, *passim* (cu bibliografie la n. 23).

¹⁶³ AVEL.COLL, 714.3-4: *Paternus misericordia dei episcopus prouinciae Scythiae metropolitanus*.

¹⁶⁴ Vezi AVEL.COLL, 710.28.

¹⁶⁵ Și în acest caz este vorba despre o listă de semnături ierarhică. Singura excepție o constituie cazul episcopului Ioan de Claudiopolis (Isauria) care, deși simplu episcop, a semnat în rând cu mitropoliții. O posibilă explicație ar putea fi aceea că el avea mandat din partea mitropolitului de Seleucia de a-l reprezenta la sinod. În fapt, episcopia de Claudiopolis apare ca *protothronos* (πρωτόθρονος) în cadrul eparhiei Isauria, vezi HONIGMANN 1925, p. 74.

¹⁶⁶ Mai nou, G. Atanassov a contestat rangul de mitropolit al lui Paternus. Reputatul cercetător bulgar a trecut cu vederea, însă, tocmai informațiile din scrisoarea legaților papali. În plus, el a interpretat în mod evident forțat și celelalte informații privitoare la Paternus, vezi ATANASSOV 2008, p. 91, n. 9; ATANASSOV 2012, p. 360 (cu bibliografie).

¹⁶⁷ Vezi BARNEA 1979, p. 28; BARNEA 1992, p. 278.

¹⁶⁸ POPESCU 1976, nr. 64, p. 97-99. Pentru istoria acestui disc, vezi, mai nou, MADGEARU 2011, p. 65-71 (cu bibliografie).

¹⁶⁹ Al. Suceveanu, în mod greșit, înclina să creadă că la acea dată Paternus nu avea încă rangul de mitropolit, vezi SUCEVEANU 2007, p. 141.

¹⁷⁰ Vezi cazul papei Leon I cel Mare (440-461), care este pomenit în corespondența dintre Galla Placidia și împăratul Theodosie II ca *reuerentissimus Leo episcopus*, ACO II.3.1, 14.24, a *reuerentissimo episcopo Romae*, ACO II.3.1, 14.35, sau, simplu, a *reuerentissimo episcopo*, ACO II.3.1, 16.18. În cazul Tomisului, aceeași titulatură a fost folosită la sinodul

Suspiciuni în stabilirea rangului bisericesc există și în cazul lui Valentinian. O posibilă dovadă în sprijinul existenței unor sufragani ai săi este considerată¹⁷¹ mențiunea de la finalul epistolei pe care papa Vigilius (537-555) i-a adresat-o. Aici sunt pomeniți *cei care țin de cârmuirea* lui Valentinian¹⁷².

Ca și contraargument a fost invocat faptul că în toate documentele în care apare numele său, Valentinian este menționat ca simplu episcop, iar nu ca mitropolit¹⁷³.

Există, însă, un argument cert în favoarea rangului mitropolitan al lui Valentinian. La Sinodul de la Constantinopol (553) toate epitetele din formulele de adresare sunt precise. Cea rezervată mitropoliților – fie ei mitropoliți plini sau onorifici (=arhiepiscopi autocefali) – era *religiosissimus*¹⁷⁴. În cadrul ședinței a șaptea a Sinodului, unul dintre oficialii de la curtea imperială, pomenind numele lui Valentinian a folosit tocmai acest termen¹⁷⁵. Aceasta dovedește că ierarhul de Tomis avea la acea dată cel puțin rangul de mitropolit onorific, iar nu de episcop simplu. Pe de altă parte, având în vedere că Paternus este atestat cu sufragani, este pe deplin justificat să se creadă că situația era aceeași și în timpul lui Valentinian. Altfel, ar însemna să se admită că scaunul de la Tomis a fost retrogradat de la rangul de mitropolie plină la cel de mitropolie onorifică (=arhiepiscopie autocefală) în timpul domniei lui Iustinian I. Ori, așa ceva este cu totul improbabil, având în vedere situația prosperă a ținutului isto-pontic în timpul acestui împărat.

În fine, *Notitia episcopatum* 3 (așa zisă a lui Carl de Boor)¹⁷⁶ atestă existența unei mitropolii a Scythiei, dar cu structură diferită de cea veche. Tomisul este înregistrat ca mitropolie, dar episcopiile sale sufragane – paisprezece la număr –, sunt situate doar pe teritoriul provinciei civile omonime. Aceasta presupune că, la un moment dat, vechea mitropolie a Scythiei a fost reorganizată.

Reorganizarea eparhiei bisericești Scythia

Existența în Scythia a unui singur scaun episcopal este atestată, așadar, în 304, 368/369, 381, în timpul păstoririi Sf. Theotim I (c. 390-c.407), între anii 439-450,

endemic din 449 pentru mitropolitul Alexandru – vezi mai sus, n. 67. Numele său apare însoțit, în greacă, de titulatura *εὐλαβέστατος ἐπίσκοπος*. Aceași titulatură este folosită, de altfel, pentru toți ierarhii menționați în acea listă de prezență alături de Alexandru, indiferent că este vorba de mitropoliți sau episcopi sufragani. Echivalentul ei în limba latină este tocmai *reuerentissimus episcopus*, vezi JERG 1970, p. 99. Pentru titulaturile ierarhilor de-a lungul timpului, vezi CHRYSOS 1966, p. 51-75; JERG 1970, *passim*; vezi și *supra* – paragrafele cu n. 128-140 –, analiza formulilor de salut și a semnăturilor folosite de mitropoliți în scrisorile din *Encyclia*.

¹⁷¹ Vezi POPESCU 1994, p. 132, și n. 51; ZAHARIADE 2006, p. 206; ZUGRAVU 2007, p. 19.

¹⁷² ACO IV.1, 196.30-31 (=FHDR II, p. 404-405): *sed et uniuersos ad tuam pertinentes ordinationem commoneas*.

¹⁷³ DUVAL 1980, p. 314; ATANASSOV 2008, p. 91, n. 9; ATANASSOV 2012, p. 360, 363. Teza a fost respinsă, fără argumente, de BARNEA 1992, p. 278. O posibilă explicație a oferit SUCEVEANU 2007, p. 141.

¹⁷⁴ Vezi CHRYSOS 1966, p. 51-52 și urm.

¹⁷⁵ ACO IV.1, 186.7-8: *ad Valentinianum religiosissimum episcopum Scythiae*.

¹⁷⁶ Pentru o prezentare generală a acestui document, vezi POPESCU 1969, p. 405-407.

posibil în 457-458¹⁷⁷, în 480 și, foarte probabil, în 534. Pe de altă parte, rangul metropolitan al ierarhilor de Tomis este atestat în 381, în 400 (=păstoria lui Theotim I), în 430-431, în 449, în 457-458, în 519-520 și în 553¹⁷⁸.

Foarte important, în trei rânduri – 381, 457-458 și 519 – ierarhii de Tomis sunt atestați ca având sufragani. În primul caz – 381 –, este vorba de episcopul de Cherson, în al doilea caz – 457-458 –, de episcopul de Odessos, iar în al treilea caz de unii episcopi a căror identitate nu este precizată nicăieri. Aceasta presupune că, în toate aceste trei cazuri, Tomisul era o mitropolie plină, iar nu una onorifică (=arhiepiscope autocefală).

La fel de important este și faptul că, în mod clar, în două cazuri – anul 381 și păstoria lui Theotim I –, cele două tipuri de informații – un singur episcop în Scythia și, respectiv, rangul de mitropolit al ierarhului de Tomis – se suprapun din punct de vedere cronologic. Ca atare, nu este vorba despre realități care s-au succedat sau au alternat în timp, ci de unele contemporane și, ca atare, complementare. Singura explicație posibilă a acestui din urmă fapt este aceea că primul tip de informații – existența unui singur episcop în Scythia – se referă strict la teritoriul provinciei civile Scythia, pe când al doilea tip de informații se referă la o unitate administrativă bisericească, iar nu civilă, mult mai extinsă decât cea dintâi. În fapt, atât Sozomenos, cât și legea lui Zenon din 480, leagă, în mod clar, existența unui singur episcop de teritoriul locuit doar de *neamul sciților* (*τὸ Σκυθῶν ἔθνος*)¹⁷⁹. Ca atare, informațiile oferite de ei privesc strict provincia civilă Scythia. În plus, afirmațiile lor nu exclud cu nimic posibilitatea ca Tomisul să fi avut sufragani în afara acestei provincii civile. După cum s-a arătat deja¹⁸⁰, eparhia bisericească Scythia nu cuprindea între granițele sale doar *neamul sciților*, ci includea și moesi, chersoniți și bosporani.

Ca atare, se poate conchide că din 381 și, în mod cert, până în anul 553 cel puțin, Tomisul a avut permanent rangul de mitropolie plină, nefiind niciodată arhiepiscope autocefală.

Rămân de lămurit două probleme: 1. când a fost reorganizată eparhia Scythia; 2. când a fost retrogradat Tomisul la rangul de mitropolie onorifică (=arhiepiscope autocefală).

Plasarea celui dintâi moment în timpul lui Anastasius nu mai este certă. Sufraganii lui Paternus puteau, la fel de bine, să fie în continuare episcopii de

¹⁷⁷ În cazul în care acceptăm ca valabilă interpretarea *Theotim*, *singurul episcop al regiunii* (=provinciei civile) *Scythia*, vezi *supra*, paragraful cu n. 126-127.

¹⁷⁸ Dintre ierarhii de Tomis cunoscuți astăzi în intervalul 381-sfârșitul secolului al VI-lea, doar doi nu sunt atestați cu rangul de mitropolit: Petru (c.485-c.498) și Ioan (c.530-c.550). Această situație își găsește explicația în puținele informații istorice care s-au păstrat despre ei. Pentru mitropolitul Petru de Tomis, vezi HOLUBEANU 2015, notele 58-59, 76 (cu bibliografie). Pentru mitropolitul Ioan, vezi DUȚĂ 2003, p. 245-266 (cu bibliografie), cu precizarea că, din punctul nostru de vedere, existența unui alt ierarh de Tomis cu numele Ioan la jumătatea secolului al V-lea – c. 448 – este puțin probabilă. Ne propunem să revenim asupra acestei din urmă teme într-un studiu viitor.

¹⁷⁹ Vezi *supra*, precizările de la n. 124.

¹⁸⁰ Vezi *supra* – paragrafele cu n. 119-120 și 124-125 –, observațiile pe marginea termenului *χώρα*.

Cherson, Bospor și Odessos. În fapt, această datare este contrazisă direct de *Codex Iustinianus* (534)¹⁸¹.

Un element suplimentar în datarea reorganizării eparhiei Scythia l-ar putea oferi evoluția istorică a rangului bisericesc a scaunelor de la Cherson, Bospor și Odessos. Este de presupus că, o asemenea reorganizare regională s-a repercutat și asupra rangului bisericesc al acestor scaune episcopale.

În cazul Chersonului¹⁸², episcopul Longinus este atestat ca episcop sufragan la sinoadele endemice din 448 (22 noiembrie)¹⁸³ și din 449 (13 aprilie)¹⁸⁴, și la sinodul „tâlhăresc” (8 august 449)¹⁸⁵. Nu poate fi stabilit rangul bisericesc al episcopului Ștefan, care a semnat hotărârile Sinodului al V-lea ecumenic (Constantinopol, 553), dar cu întârziere¹⁸⁶. Alți episcopi de Cherson nu se cunosc în secolul al VI-lea.

După cum se poate observa, evoluția episcopiei de Cherson nu ajută la datarea momentului reorganizării eparhiei Scythia. Totuși, trebuie evidențiat că, spre deosebire de Tomis, care apare permanent atestat ca mitropolie, Chersonul apare ca episcopie sufragantă, cel puțin până la jumătatea secolului al V-lea.

În cazul Bosporului¹⁸⁷, episcopul Eudoxius este atestat ca episcop sufragan la sinoadele endemice din 448 (22 noiembrie)¹⁸⁸ și din 449 (8¹⁸⁹ și 13¹⁹⁰ aprilie), la sinodul „tâlhăresc” (8 august 449)¹⁹¹ și la sinodul constantinopolitan din anul 459¹⁹². În secolul al VI-lea, episcopul Ioan de Bospor apare tot ca episcop sufragan la sinodul endemic din 518 (15-16 iulie)¹⁹³ și la cel din 536¹⁹⁴ (prima ședință, 2

¹⁸¹ Nu pare lipsită de importanță nici prezența episcopului de Odessos la Constantinopol în anul 518. Este singurul caz în care un episcop sufragan de Odessos este atestat în afara eparhiei sale. Este posibil ca el să fi fost convocat atunci în Capitală pentru a răspunde acuzelor aduse lui și celorlalți episcopi din eparhia Scythia de călugării sciți, vezi mai sus, n. 162. De altfel, tot atunci, este menționat la Constantinopol și episcopul Ioan de Bospor, vezi mai jos, n. 193.

¹⁸² Chersonul a fost ocupat de romani în anul 62 p.Chr. În această cetate este atestată o garnizoană romană după anul 375 și, cel puțin, până în 488. Acest fapt a fost privit ca un indiciu al apartenenței Chersonului la Imperiu. Pe de altă parte, conducerea exercitată de reprezentanții aristocrației locale a sugerat un statut de semi-independență a acestei cetăți față de Constantinopol, vezi MADGEARU 2013, p. 43-45, 50 (cu bibliografie).

¹⁸³ Listă de semnături ierarhică, ACO II.1.1, 146.1.

¹⁸⁴ Listă de prezență ierarhică, ACO II.1.1, 148.19.

¹⁸⁵ Listă de prezență ierarhică, ACO II.1.1, 81.7. Vezi și HONIGMANN 1942-1943, p. 36 (nr. 107), 40-41.

¹⁸⁶ ACO IV.1, 231.7. Vezi și PRICE 2009, I, p. 138, n. 107.

¹⁸⁷ Pentru istoria Bosporului, vezi *supra*, n. 120.

¹⁸⁸ Listă de semnături ierarhică, ACO II.1.1, 146.19-20. În numele episcopului Eudoxius a semnat, în rând cu episcopii sufragani, preutul Basiliskos.

¹⁸⁹ Listă de prezență ierarhică, ACO II.1.1, 150.27.

¹⁹⁰ Listă de prezență ierarhică, ACO II.1.1, 148.31.

¹⁹¹ Listă de prezență ierarhică, ACO II.1.1, 81.8. Vezi și HONIGMANN 1942-1943, p. 36 (no. 108), 40-41.

¹⁹² Listă de semnături ierarhică, MANSI, VII, col. 917-918D.

¹⁹³ Listă de semnături ierarhică, ACO III, 65.21.

¹⁹⁴ Despre sinodul endemic din 536, vezi GRILLMEIER 1995, p. 351-355 (cu bibliografie).

mai¹⁹⁵). În schimb, în a doua ședință a sinodului din 536 (6 mai¹⁹⁶), el este menționat cu rangul de mitropolit. Cu același rang apare și în următoarele trei ședințe ale sinodului (10 mai¹⁹⁷, 21 mai¹⁹⁸ și 4 iunie¹⁹⁹).

Așadar, între 2 și 6 mai 536, Bosporul, care până atunci a fost o episcopie simplă, ca și Chersonul, a fost ridicat la rangul de mitropolie. Nu se precizează ce fel de mitropolie a devenit atunci Bosporul, plină sau onorifică (=arhiepiscopie autocefală). Cel din urmă rang – mitropolie onorifică – pare, însă, mai probabil²⁰⁰. Oricum ar fi, ridicarea episcopiei de Bospor în rang este un indiciu clar că reorganizarea vechii eparhii Scythia era în plină desfășurare la acea vreme. De semnalat și faptul că tot în mai 536, prin *Novella* 41 (18 mai 536), a avut loc și o reorganizare regională a administrației civile, prin crearea unei *quaestura exercitus*²⁰¹. În plus, reorganizarea bisericească a avut loc la doi ani după 534, anul în care *Codex Iustinianus*, pentru ultima dată, menționa Tomisul ca unic scaun bisericesc al provinciei civile Scythia.

Cât privește scaunul bisericesc de la Odessos, episcopul Dizzas, după cum s-a văzut deja²⁰², este atestat în 457/458 ca episcop sufragan al Tomisului. Episcopul Ioan apare ca episcop sufragan, fără să-și menționeze eparhia, la sinodul endemic din 518²⁰³. În schimb, Martinus de Odessos, menționat în *Novella* 65 (1 aprilie 538), avea, foarte probabil, rang de mitropolit al Moesiei Secunda²⁰⁴.

¹⁹⁵ Listă de prezență ierarhică, ACO III, 126.26: *Ἰωάννου Βοσπόρου*.

¹⁹⁶ Listă de prezență ierarhică, ACO III, 155.3: *Ἰωάννου τῆς μητροπόλεως Βοσπόρου*.

¹⁹⁷ Listă de prezență ierarhică, ACO III, 162.27: *Ἰωάννου τῆς μητροπόλεως Βοσπόρου*.

¹⁹⁸ Listă de prezență ierarhică, ACO III, 171.1: *Ἰωάννου τῆς μητροπόλεως Βοσπόρου*, și listă de semnături ierarhică, menționat în grupul mitropoliților, ACO III, 183.35: *Ἰωάννης ἔλεει θεοῦ ἐπίσκοπος Βοσπόρου ὀρίσας ὑπεσημνήναμην*. De semnalat că, deși devenit, în mod cert, mitropolit, ierarhul de Bospor nu și-a menționat în semnătură titlul mitropolitan, probabil din smerenie. Și acest caz arată cât de riscantă este stabilirea rangului bisericesc al unui ierarh pe temeiul unei semnături sau mențiuni izolate.

¹⁹⁹ Listă de prezență ierarhică, ACO III, 27.32: *Ἰωάννου τῆς μητροπόλεως Βοσπόρου*, și listă de semnături ierarhică, menționat în grupul mitropoliților, ACO III, 115.14: *Ἰωάννης ἔλεει θεοῦ ἐπίσκοπος Βοσπόρου ὀρίσας ὑπεσημνήναμην*.

²⁰⁰ Spre deosebire de noi, J. Zeiller și A. Vinogradov consideră că Bosporul a devenit mitropolie plină în 536, cu episcopii sufragane. J. Zeiller a presupus că acestea erau cea de la Cherson și cea a goșilor din Crimeea, ZEILLER 1918, p. 412. A. Vinogradov și-a îndreptat atenția asupra episcopiiilor de Phanagoria și de Nikopsis, vezi VINOGRADOV 2014, p. 11. Asupra acestei teme, ne propunem să revenim într-un alt studiu.

²⁰¹ Pentru *quaestura exercitus*, vezi MADGEARU 2009, p. 189-194 (cu bibliografie).

²⁰² Vezi mai sus, paragrafele cu n. 86-107 și trimiterea bibliografică de la n. 95.

²⁰³ Listă de semnături ierarhică, ACO III, 66.23: *Ἰωάννης ἔλεει θεοῦ ἐπίσκοπος τῆς Ὑδητῶν (sic!) πόλεως ὑπέγραψα*. Identificat ca episcop de Odessos de LE QUIEN 1740, col. 1226; ZEILLER 1918, p. 166; LECLERCQ 1933, col. 507; GAJDOVA 1983, p. 298-299; FEDALTO 1988, I, p. 348; MINČEV 1986, p. 32; ILSKI 1994, p. 133; NIKOLOVA 1998, p. 95.

²⁰⁴ Martinus a reprezentat atunci în fața împăratului Iustinian I interesele Bisericii din întreaga provincie Moesia Secunda, nu doar pe cele ale scaunului său bisericesc. Aceasta reiese din titlul novelei – CJC 3, Nov. 65, 339.2: *De alienatione rerum ecclesiae Mysiae relictarum...* – și din cuprinsul ei – CJC 3, Nov. 65, 339.22-23: *permittedimus et venditionem hac speciali lege in memorata provincia fieri, ...* În schimb, GAJDOVA 1983, p. 299, și NIKOLOVA 1998, p. 97-98, consideră că, în 538, Odessos era arhiepiscopie autocefală. La rândul său, ZUGRAVU 2008, p. 93, consideră că Odessos a devenit arhiepiscopie autocefală în mai 536.

Același document lasă să se înțeleagă și faptul că el deținea această poziție bisericească de oarecare vreme²⁰⁵. Ulterior, în *Novella* 120 (9 mai 544), scaunul de Odessos apare chiar ca având întâietate față de cel de la Tomis²⁰⁶. Este o dovadă clară că, la acea dată, Odessos era mitropolie a Moesiei Secunda și moștenise poziția acestei eparhii de la Marcianopolis²⁰⁷ în ierarhia bisericească de la constantinopolitană.

Ca atare, cu ceva vreme înainte de 538, scaunul de Odessos a fost scos de sub jurisdicția Tomisului și a devenit noua mitropolie a Moesiei Secunda în locul Marcianopolisului. Semnificativ este și faptul că în mai 536, prin organizarea unei *quaestura exercitus*, Odessos a devenit capitala acestei noi unități administrative.

Corelând toate datele de mai sus privitoare la Bospor, Odessos și *quaestura exercitus*, concluzia firească este că reorganizarea eparhiei Scythia a avut loc în mai 536, în timpul domniei lui Iustinian I²⁰⁸. Tomisul a pierdut atunci fostele sale scaune sufragane de la Odessos, Bospor și, foarte probabil, și Cherson. În compensație, el a primit ca episcopii sufragane, cele paisprezece scaune bisericești organizate, foarte probabil, tot acum, în principalele cetăți ale provinciei civile Scythia. Din acest moment, granițele eparhiei bisericești Scythia și cele ale

Ne propunem să revenim pe larg asupra evoluției istorice a scaunului de Odessos, într-un studiu viitor.

²⁰⁵ Vezi, *CJC* 3, Nov. 65, 339.7-9.

²⁰⁶ *Nov.* 120.9, în *CJC* 3, 588.4-5: *Ταῖς δὲ ἀγιωτάταις ἐκκλησίαις Ὀδησοῦ καὶ Τόμεως τῶν πόλεων .../Sanctissimas vero ecclesias Odessi et Tomeos civitatum ...* Întâietatea Odessosului față de Tomis este sugerată de ordinea în care sunt pomenite cele două scaune bisericești.

²⁰⁷ Unul dintre paragrafele din *Notitia episcopatum* 3 – vezi DARROUZÈS 1981, nr. 36, p. 241 – înregistrează Odessos ca mitropolie în *Μυσία α'* (sic!), cu Marcianopolis ca scaun sufragan. În mod cert, acest paragraf din *Notitia* 3 reflectă organizarea bisericească din Moesia Secunda în anul 544, o situație apărută, foarte probabil, în mai 536.

²⁰⁸ Această datare este sprijinită și de unele descoperiri arheologice. Astfel, ridicarea *bazilicii de marmură* de la Tropaeum Traiani la rangul de catedrală episcopală și construirea baptisteriului de lângă ea au fost datate în timpul domniei lui Iustinian I, vezi PÂRVAN 1912, p. 109-112; BARNEA 1968, p. 470-471; BARNEA 1979, p. 160, 162; RĂDULESCU 1979, p. 93, 95-96; LUNGU 2000, p. 73-74. Este, de asemenea, foarte posibil, ca și catedrala Histriei să fi fost ridicată în timpul aceluiași împărat. O astfel de datare este susținută de BOUNEGRU 2007, p. 83-84, și, la un moment dat, ea era susținută și de SUCEVEANU 2002, p. 292-293. Se poate constata, însă, la nivelul cercetătorilor români, tendința de a forța plierea rezultatelor arheologice pe datarea înființării episcopioilor sufragane din Scythia în timpul lui Anastasius. Aceasta este evidentă în cazul lui BARNEA 1979, p. 162, și, probabilă, în cazul lui SUCEVEANU 2007, p. 29-30, 105; SUCEVEANU 2011, p. 60. Pe de altă parte, chiar dacă activitatea edilitară din Scythia a cunoscut un mare avânt în timpul lui Anastasius – vezi BARNEA 1960, p. 363-374 –, aceasta nu înseamnă și faptul că tot atunci unele dintre bazilicile provinciei din teritoriu au devenit catedrale episcopale. Este la fel de bine posibil ca ele să fi fost ridicate la acest rang ulterior, în timpul lui Justinian I, și abia atunci să fi fost adaptate pentru satisfacerea cerințelor noului lor statut. Un exemplu în acest sens ar putea fi bazilica de la Dionysopolis, care a fost mărită în timpul lui Iustinian I, vezi ZAHARIADE 2006, p. 215.

provinciei civile omonime sunt identice. Noua situație bisericească din Scythia este înregistrată într-unul dintre paragrafele din *Notitia* 3²⁰⁹.

Rămâne ultima întrebare: când a devenit Tomisul arhiepiscopie autocefală? Ne limităm, pentru moment, doar la a aprecia că o astfel de retrogradare nu a putut avea loc decât în urma mării invazii slavo-avare. Prin dispariția episcopiiilor sale sufragane odată cu distrugerea cetăților lor de reședință²¹⁰, Tomisul nu mai putea funcționa ca mitropolie plină. Foarte probabil, în încercarea de a salva existența acestui scaun și a organizării bisericești locale, Constantinopolul a hotărât transformarea lui în mitropolie onorifică (=arhiepiscopie autocefală). Fiind vorba, însă, de o retrogradare de necesitate, Tomisului i-a fost acordat un rang de onoare – poziția a 2-a²¹¹ – între celelalte mitropolii onorifice (=arhiepiscopii autocefale) deja existente. Prima poziție a fost rezervată scaunului de la Odessos, care, foarte probabil, s-a aflat la începutul secolului al VII-lea în aceeași situație ca și Tomisul. Ca atare, Odessos și Tomis sunt trecute în fruntea arhiepiscopiiilor autocefale nu pentru că sunt cele mai vechi scaune cu acest rang din cuprinsul Patriarhiei ecumenice²¹², ci pentru că au fost mitropolii pline, retrogradate din motive obiective. Ca arhiepiscopie autocefală, scaunul de la Tomis și-ar fi putut continua existența cel puțin până în 681²¹³.

Concluzii

În urma analizei noastre se pot emite următoarele concluzii finale:

1. Între 381 și mai 536 a existat o eparhie a Scythiei, care avea ca mitropolie scaunul bisericesc de la Tomis, iar ca episcopii sufragane, pe cele de la Odessos, Cherson și Bospor.
2. În mai 536, în timpul împăratului Iustinian I, eparhia Scythia a fost reorganizată. Teritoriul ei a fost redus la cel al provinciei civile omonime. Scaunul de la Tomis și-a păstrat rangul de mitropolie, dar a pierdut fostele sale episcopii sufragane. În jurisdicția lui au intrat paisprezece scaune bisericești înființate, tot acum, în principalele cetăți ale provinciei istro-pontice.
3. Cea de-a doua mitropolie a Scythiei a funcționat, foarte probabil, până la marea invazie slavo-avară (c. 614). În urma dispariției episcopiiilor sufragane din provincie odată cu dezintegrarea vieții urbane în regiune, mitropolia

²⁰⁹ DARROUZÈS 1981, nr. 40, p. 242. Din toate acestea se poate deduce că *Notitia* 3, prin două paragrafe – DARROUZÈS 1981, nr. 36, p. 241; nr. 40, p. 242 –, surprinde, alături de alte informații, și organizarea bisericească de la Dunărea de Jos – Moesia Secunda și Scythia – de după momentul mai 536.

²¹⁰ Pentru această temă, vezi MADGEARU 2010, p. 145-150 (cu bibliografie).

²¹¹ În acest caz, *Notitiae episcopatum* 1, 2, 4 și 5 – DARROUZÈS 1981, 1, no. 39-40, p. 205; 2, no. 42-43, p. 217; 4, no. 40-41, p. 250; 5, no. 44-45, p. 265 –, în care Tomisul și Odessos sunt înregistrate ca arhiepiscopii autocefale, reflectă situația acestor scaune bisericești de după marea invazie slavo-avară (post c. 614). Ne propunem să revenim într-un studiu viitor și asupra interpretării informațiilor din *Notitiae episcopatum*, în lumina noilor date din studiul de față.

²¹² Teza „dezvoltării cronologice” a ierarhiei arhiepiscopiiilor autocefale de sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol a fost susținută de GELZER 1886, p. 341-353, și GERLAND 1931, p. 10-12, dar respinsă cu argumente de CHRYSOS 1969, p. 263-286.

²¹³ Unele aprecieri privind situația scaunului bisericesc de la Tomis după marea invazie slavo-avară, vezi la BARNEA 1992, p. 281.

Tomisului a rămas fără sufragani. Ca atare, ea a fost retrogradată la rangul de mitropolie onorifică (=arhiepiscopie autocefală). În compensație, Tomisul a primit un loc de onoare – poz. a 2-a – între arhiepiscopiile autocefale de la acea dată.

BIBLIOGRAFIE

ACO – *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, ed. Ed. Schwartz, t. I.1.1, Berolini; Lipsiae: de Gruyter, 1927; t. I.1.2, 1927; t. I.1.3, 1927; t. I.1.7, 1929; t. I.2, 1925-1926; t. I.3, 1929; t. I.4, 1922-1923; t. I.5.1, 1924-1925; t. II.1.1, 1933; t. II.2.1, 1932; t. II.3.1, 1935; t. II.3.2, 1936; t. II.4, 1932; t. II.5, 1936; t. III, 1940; ed. J. Straub, t. IV.1, Berolini: de Gruyter, 1971.

ADAMANTIIOU 1908 – M.-H. Adamantiou, *Λεξικὸν ἑλληνο-λατινικόν*, Athena, 1908.

ALLEN & NEIL 2013 – P. Allen & B. Neil, *Crisis Management in Late Antiquity (410-590 CE); a survey of the evidence from episcopal letters*, Leiden, 2013.

ALEXANDRU 2013 – N. Alexandru, *Creștinismul în lumina unor documente arheologice de la Callatis (Mangalia) în secolul al IV-lea, în: Cruce și misiune. Sfinții Împărați Constantin și Elena – promotori ai libertății religioase și apărători ai Bisericii*, vol. II (ed. Em. Popescu & V. Ioniță), București, 2013, p. 679-696.

ATANASSOV 2008 – G. Atanassov, *Християнският Дуросторум-Дръвстър (The Christian Durostorum-Drīstor)*, Veliko Tărnovo, 2007.

ATANASSOV 2012 – G. Atanassov, *Christianity along the Lower Danube Limes in the Roman Provinces of Dacia Ripensis, Moesia Secunda and Scythia Minor (4th-6th c. AD)*, in: *The Lower Danube Roman Limes (1st – 6th C. AD)* (ed. L. Vagalinski, N. Sharankov & S. Torbatov), Sofia, 2012, p. 327-380.

AUNER 1920 – Ch. Auner, *Dobrogea*, DACL, IV/1, Paris, 1920, col. 1231-1260.

AVEL.COLL – *Epistulae imperatorum pontificum aliorum inde ab a. CCCLXVII usque ad a. DLIII datae Avellana quae dicitur Collectio*, CSEL 35/2, Pragae; Vindobonae; Lipsiae, 1898.

BARNEA 1960 – I. Barnea, *Contribution to Dobrudja history under Anastasius I*, Dacia, N.S., 4 (1960), p. 363-374.

BARNEA 1968 – R. Vulpe & I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, București, 1968.

BARNEA 1979 – I. Barnea, *Arta creștină în România*, vol. I, București, 1979.

BARNEA 1991 – Al. Suceveanu & Al. Barnea, *La Dobroudja Romaine*, Bucarest, 1991.

BARNEA 1992 – I. Barnea, *Noi date despre Mitropolia Tomisului*, Pontica 24 (1991), p. 277-282.

BECK 1959 – H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Byzantinisches Handbuch 2.1, München, 1959.

BIERNACKI 2005 – A.-B. Biernacki, *A City of Christians: Novae in the 5th and 6th C AD*, ArchBulg 9 (2005), 1, Sofia, p. 53-74.

BOUNEGRU 2007 – O. Bounegru, *Analogies, utilisation et répartition de l'espace sacré*, în SUCEVEANU 2007, p. 72-84.

CASSIODORUS – Cassiodorus, *De institutione divinarum litterarum*, Migne, PL, vol. 70.

CHRYSOS 1966 – E. Chrysos, *Die Bischofslisten des V. ökumenischen Konzils (553)*, Bonn, 1966.

CHRYSOS 1969 – E. Chrysos, *Zur Entstehung der Institution der Autokephalen Erzbistümer*, BZ 62 (1969), p. 263-286.

CJC 2 – *Codex Iustinianus (Corpus Iuris Civilis)*, vol. 2, edit. de P. Krüger, Berolini, 1884).

CJC 3 – *Iustiniani Novellae (Corpus Iuris Civilis)*, vol. 3, edit. de R. Schöll, Berolini, 1912).

COD – *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*³ (ed. G. Alberigo et alii), Paderborn; München; Wien; Zürich: F. Schönigh, 1973.

CRABBE 1981 – A. Crabbe, *The Invitation List to the Council of Ephesus and Metropolitan Hierarchy in the Fifth Century*, JThS, N.S., 23 (1981), p. 369-400.

CTH – *Codex Theodosianus (Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes)* (ed. Th. Mommsen & P.-M. Meyer), I/2, Berolini, 1905).

DARROUZÈS 1981 – J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981.

DUȚĂ 2003 – Fl. Duță, *Noi considerații asupra identității teologilor sciți: „Ioan, episcop de Tomis”*, în: *Izvoarele creștinismului românesc* (ed. L. Naclad), Constanța, 2003, p. 245-266.

DUVAL 1980 – N. Duval, *L'archéologie chrétienne en Roumanie à propos de deux livres récents de I. Barnea*, RA 2 (1980), p. 313-340.

EPICET-ASTION – *Despre Sfinții Epictet Preotul și Astion Monahul, martiri almirideni din Scythia*, trad. David Popescu, MO, 41 (1989), 1, p. 75-117.

FEDALTO 1988, G., *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis*, vol. I-II, Padova, 1988.

FHDR II – *Fontes Historiae Dacoromanae*, vol. II (ed. H. Mihăescu et alii), București, 1970.

FHDRCh – *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis* (ed. N. Zugravu), Iași, 2008.

FLOCA 1993 – I.-N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, Sibiu, 1993.

GAJDOVA 1983 – L. Gajdova, *Zum Problem über die Einbeziehung der Odesser Kirchengemeinde in die Rangliste der autokephalen Archiepiskopate*, Pulpudeva 4 (1983), p. 296-300.

GELZER 1886 – H. Gelzer, *Zur Zeitbestimmung der griechischen Notitiae Episcopatum*, JPrTh 12 (1886), 3, p. 337-372.

GERLAND 1912 – E. Gerland, *Rezension: J. Weiss, Die Dobrudscha im Altertum*, BPhW, 32 (1912) (no. 30), col. 945-948.

GERLAND 1931 – E. Gerland, *Corpus notitiarum episcopatum ecclesiae orientalis Graecae. I. Die Genesis der Notitia episcopatum. 1. Einleitung*, Istanbul, 1931.

GERLAND & LAURENT 1936 – E. Gerland & V. Laurent, *Corpus notitiarum episcopatum ecclesiae orientalis Graecae. I. Les listes conciliaires*, Istanbul, 1936.

GIRARDI 2009 – M. Girardi, *Saba il Goto - martire di frontiera. Testo, traduzione e commento del dossier greco*, Iași, 2009.

GRILLMEIER 1979, A., *Jesus der Christus im Glauben der Kirche*, II/1, Freiburg; Basel; Wien: Herder, 1979.

GRILLMEIER 1987 – A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, II/1, trans. by P. Allen, J. Cawte, 2nd ed., Atlanta, 1987.

GRILLMEIER 1995 – A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, II/2, trans. by P. Allen, J. Cawte, Atlanta, 1995.

GRUMEL 1945 – V. Grumel, *Note sur „pagas(s)enae civitatis”*, EB 3 (1945), p. 124-126.

HEATHER & MATTHEWS 2004 – P. Heather & J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century*, 2nd ed., Liverpool University Press, 2004.

HOLUBEANU 2009 – I. Holubeanu, *The Death Place of the Holy Martyr Aetherius, Bishop of Cherson (The 4th Century A.D.)*, în: *The Christian Mission on the Romanian Territory during the First Centuries of the Church - 1600 Years since the Falling Asleep in the Lord*, Constanța, 2009, p. 241-252.

HOLUBEANU 2013 – I. Holubeanu, *Dependența canonică a Tomisului în secolul al IV-lea*, în: Em. Popescu & V. Ioniță (ed.), *Cruce și misiune. Sfinții Împărați Constantin și Elena – promotori ai libertății religioase și apărători ai Bisericii*, vol. II, București, 2013, p. 615-654.

HOLUBEANU 2014 – I. Holubeanu, *Urmările hotărârilor Sinodului al III-lea ecumenic (Efes, 431) asupra învățăturii soteriologice a Bisericii din provincia romană Scythia, Pontica 47* (2014), p. 89-96.

HOLUBEANU 2015 – I. Holubeanu, *Circulația informației teologice prin oameni și prin cărți. Studiu de caz: Sf. Ioan Casian și călugării sciți*, în: *Omagiu I.P.S. Casian Crăciun*, (sub tipar).

HONIGMANN 1925 – E. Honigmann, *Studien zur Notitia Antiochena*, BZ 25 (1925), p. 60-88.

HONIGMANN 1936 – E. Honigmann, *Recherches sur les listes des Pères de Nicée et de Constantinople*, Byzantion 11 (1936), 2, p. 429-449.

HONIGMANN 1937 – E. Honigmann, *Sur les listes des évêques participant aux conciles de Nicée, de Constantinople et de Chalcedoine*, Byzantion 12 (1937), p. 323-347.

HONIGMANN 1939 – E. Honigmann, *Le Synkedèmos d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre: texte, introduction, commentaire et cartes*, Bruxelles, 1939.

HONIGMANN 1942-1943 – E. Honigmann, *The Original Lists of Members of the Council of Nicaea, of the Robber-Synod and the Council of Chalcedon*, Byzantion 16 (1942-1943), p. 20-80.

HONIGMANN 1953¹ – E. Honigmann, *The monks Symeon, Jacobus and Baradatus (434, 457-8 AD.)*, Patristic Studies, ST 173 (1953), p. 92-100.

HONIGMANN 1953² – E. Honigmann, *Stephan of Hierapolis in Euphratesia and the alleged „episcopus Meneudis“ (458 A.D.)*, Patristic Studies, ST 173 (1953), p. 169-173.

HONIGMANN 1953³ – E. Honigmann, *Theodoret of Cyrrhus and Basil of Seleucia (the time of their death)*, Patristic Studies, ST 173 (1953), p. 174-184.

HUMFRESS 2005 – C. Humfress, *Law and Legal Practice in the Age of Justinian*, în: *The Age of Justinian* (ed. M. Maas), Cambridge, 2005, p. 161-184.

ILSKI 1994 – K. Iłski, *Korespondencja biskupów Mzyjskich*, Studia Moesiaca, Poznań, 1994, p. 129-136.

ILSKI 1995 – K. Iłski, *Biskupi Mezji i Scytii IV-VI w.*, Prosopographia Moesiaca 3, Poznań, 1995 (inaccesibilă mie).

JANIN 1937 – R. Janin, *Bosporos*, DHGE, 9 (1937), col. 1330-1331.

JANIN 1953 – R. Janin, *Chersonnèse*, DHGE, 12 (1953), col. 636-638.

JANIN 1959 – R. Janin, *La hiérarchie ecclésiastique dans le diocèse de Thrace*, REB 17 (1959), p. 136-149.

JANKOVIK 2011 – M. Jankoviak, *Byzance sur la mer Noire sous Constant II (641-668): la date de la première notice du patriarcat de Constantinople*, Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, 22–27 august 2011, vol. III, p. 56–57.

JEAN CHRYSOSTOME – Jean Chrysostome, *Lettres a Olympias*, introduction et traduction de A.-M. Malingrey, Sources Chrétiennes, vol. 13, Paris, 1947.

JERG 1970 – E. Jerg, *Vir venerabilis. Untersuchungen zur Titulatur der Bischöfe in den ausserkirchlichen Texten der Spätantike als Beitrag zur Deutung ihrer öffentlichen Stellung*, Wien, 1970.

JOLOWICZ & NICHOLAS 1972 – H.-F. Jolowicz & B. Nicholas, *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, 3rd ed., Cambridge University Press, 1972.

KAZANSKI 1991 – M. Kazanski, *Contribution à l'histoire de la défense de la frontière pontique au Bas-Empire*, TM 11 (1991), p. 487-526.

KAZHDAN 1991 – A. Kazhdan, *George of Cyprus*, The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 2, New York; Oxford: Oxford University Press, 1991, p. 837-838.

KING 1957 – N.-Q. King, *The 150 Holy Fathers of the Council of Constantinople 381 AD. Some notes on the Bishop-lists*, Studia Patristica, vol. I (ed. A. Kurt & F.-L. Cross), Berlin, 1957, p. 635-641.

LAURENT 1945 – V. Laurent, *Asistat-a arhiepiscopul de Tomis la Sinodul din Chalkedon?*, RI 31 (1945), 1-12, p. 19-27.

LE QUIEN 1740 – M. Le Quien, *Oriens christianus*, t. I, Paris, 1740.

LECLERCQ 1933 – H. Leclercq, *Mésie*, DACL, XI/1, Paris, 1933, col. 498-508.

LUNGU 2000 – V. Lungu, *Creștinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic*, Sibiu-Constanța, 2000.

LUNGU 2013 – V. Lungu, *L'evoluzione tipologica delle basiliche della Scythia Minor*, în: Em. Popescu & V. Ioniță (ed.), *Cruce și misiune. Sfinții Împărați Constantin și Elena – promotori ai libertății religioase și apărători ai Bisericii*, București, 2013, p. 655-678.

MADGEARU 2009 – Al. Madgearu, *Un eșalon logistic din armata romano-bizantină din secolul al VI-lea – quaestura exercitus Iustiniani*, GMR 4 (2009), p. 189-194.

MADGEARU 2010 – Al. Madgearu, *The Church in the Final Period of the Late Roman Danubian Provinces*, în: *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu* (ed. M.-V. Anagelescu et alii), Cluj-Napoca, 2010, p. 145-153.

MADGEARU 2011 – Al. Madgearu, *The Plate of Paternus from the Malaja Perešćepina Treasure: Booty or Gift?*, EBPP 6 (2011), p. 65-71.

MADGEARU 2013 – Al. Madgearu, *Expansiunea și decăderea puterii romane în bazinul Mării Negre*, în: *Marea Neagră. State și frontiere, de la sfârșitul Antichității la Pacea de la Paris (1856)*, (ed. S. Iosipescu et alii), București, 2013, p. 37-97.

MAENCHEN-HELFFEN 1973 – O.-J. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*, (ed. Max Knight), Berkeley/Los Angeles/London, University of California Press, 1973.

MANSI – *Conciliorum nova et amplissima collectio* (ed. Ph. Labbeus & G. Cossartius), t. VII, Florentiae, 1762.

MINČEV 1986 – Al. Minčev, *Ранното християнство в Одесос и околностите му*, IHMB 22 (37), 1986, p. 31-42.

NETZHAMMER 1918 – R. Netzhammer, *Antichitățile creștine din Dobrogea*, trad. de G. Guțu, București, 2005 (= *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Bukarest, 1918).

NICHOLAS 1976 – B. Nicholas, *Codex*, The Oxford Classical Dictionary, 2nd ed., Oxford, 1976, p. 257.

NIKOLOVA 1998 – B. Nikolova, *The Church of Odessos-Varna between Byzantium, the Bulgarian Tsardom and the Patriarchate of Constantinople*, Études Balkaniques, 1998, 1-2, p. 93-109.

OȚA 2000 – L. Oța, *Hunii în Dobrogea*, Istros 10 (2000), p. 363-386.

PALLADIUS – Palladius, *Dialogus historicus*, Migne, PG, vol. 47.

PĂCURARIU 1991 – M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, ed. a II-a, București, 1991.

PÂRVAN 1911 – V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911.

PÂRVAN 1912 – V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum. Considerații istorice*, București, 1912 (studiu publicat inițial în Buletinul comisiei monumentelor istorice, IV, 1911).

PÂRVU 1954 – C. Pârveu, *Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române*, ST 6 (1954), 9-10, p. 511-529.

POPESCU 1969 – Em. Popescu, *Contributions à la géographie historique de la Péninsule Balkanique aux Ve-VIIIe siècles*, Dacia N.S., 13 (1969), p. 403-415.

POPESCU 1976 – Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București, 1976.

POPESCU 1994 – Em. Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994.

PRICE 2009 – R. Price, *The Acts of the Council of Constantinople of 553 with related texts on the Three Chapters Controversy*, vol. I-II, Liverpool: Liverpool University Press, 2009.

RĂDULESCU 1979 – A. Rădulescu, *Bazilicile creștine de la Axiopolis, Callatis și Tropaeum Traiani*, în: *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1979, p. 90-97.

SCHNITZLER 1938 – T. Schnitzler, *Im Kampfe um Chalcedon. Geschichte und Inhalt des Codex Encyclius von 458*, Analecta Gregoriana 16 (1938), Romae.

SCHWARTZ 1936 – Ed. Schwartz, *Praefatio*, ACO II.5, Berolini; Lipsiae: de Gruyter, 1936, p. V-XXII.

SIEBIGS 2010 – G. Siebigs, *Kaiser Leo I. Das oströmische Reich in den ersten drei Jahren seiner Regierung (457-460 n.Chr.)*, Berlin; New York: de Gruyter, 2010.

SOZOMENOS – Sozomenos, *Historia ecclesiastica (Kirchengeschichte)* (ed. C.-H. Günther), GCS, N.F., 4, Berlin, 1995.

STAN 1961 – L. Stan, *Obârșia autocefaliei și autonomiei. Teze noi*, MO 13 (1961), 1-4, p. 80-113.

SUCEVEANU 1993 – Al. Suceveanu, *Contribuții la istoria orașelor romane din Dobrogea. Note de geografie istorică*, HU 2 (1993), 1, p. 137-148.

SUCEVEANU 2002 – Al. Suceveanu, *Cercetări recente în Histria creștină, în: Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*, II (ed. P.-H. Stahl), București, 2002, p. 281-295.

SUCEVEANU 2007 – Al. Suceveanu, *Histria. Les résultats des fouilles. XIII. La basilique épiscopale*, Bucarest, 2007.

SUCEVEANU 2011 – Al. Suceveanu, *La basilique épiscopale d'Histria*, EBPB 6 (2011), p. 57-63.

SUCEVEANU & BARNEA 1993 – Al. Suceveanu & I. Barnea, *Contributions à l'histoire des villes romaines de la Dobroudja*, Dacia N.S., 37 (1993), p. 159-179.

THEODORETUS CYRENSIS – Theodoretus Cyrensis, *Historia ecclesiastica (Kirchengeschichte)*, ed. L. Parmentier, GCS, 19, 1911, Leipzig.

TURNER 1914 – H. Turner, *Canons attributed to the Council of Constantinople A. D. 381, together with the names of the bishops from two Patmos MSS POB', POΓ', JThS 15 (1914)*, p. 161-178.

TZUHLEV 1911 – Д. Цухлев, *История на Българската църква*, t. 1, Sofia, 1911, (http://www.pravoslavieto.com/history/BPC_history_864_1186_Tsouhlev.htm).

VINOGRADOV 2010 – A.S. Vinogradov, «Миновала уже зима языческого безумия...» *Церковь и церква Херсона в IV веке по данным литературных источников и эпиграфики*, Moscova, 2010.

VINOGRADOV 2014 – A.S. Vinogradov, *Some Notes on the Topography of Eastern Pontos Euxeinus in Late Antiquity and Early Byzantium*, Basic Research Program. Working Papers, series: Humanities, 82/2014, p. 2-21.

VOGT 1993 – H.-J. Vogt, *Unterschiedliches Konzilsverständnis der Cyrillianer und der Orientalen beim Konzil von Ephesus 431*, Logos. Festschrift für Luise Abramowski (ed. H.-C. Brennecke), Berlin; New York: de Gruyter, 1993, p. 429-51.

VULPE 1938 – R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938.

ZAHARIADE 2006 – M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam, 2006.

ZAHARIADE 2013 – M. Zahariade, *Fresh Thoughts on Old Subjects: From Ora Maritima to Litus Scythicum. The Coastal Defence of Lower Moesia and Thrace in the 1st-3rd Centuries AD*, Bosphorus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC-5th Century AD), Proceedings of the Fourth International Congress on the Black Sea Antiquities, Istanbul, 14th-18th September 2009 (ed. G.-R. Tssetskhladze et alii), Oxford, 2013, p. 197-206.

ZEILLER 1918 – J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, Paris, 1918.

ZUGRAVU 1997 – N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997.

ZUGRAVU 1999 – N. Zugravu, *Erezii și schisme la Dunărea Mijlocie și de Jos în mileniul I*, Iași, 1999.

ZUGRAVU 2007 – N. Zugravu, *Itineraria ecclesiastica în Scythia Minor*, StudiaUBB-ThC 52 (2007), 3, p. 9-29.

ZUGRAVU 2008 – N. Zugravu, *Studiu introductiv*, FHDRCh, Iași, 2008, p. 17-132;

WEISS 1911 – J. Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum. Historische Landschaftskunde*, Sarajevo, 1911.

WILTSCH 1859 – J.-E.-T. Wiltch, *Handbook of the Geography and Statistics of the Church* (trans. by J. Leitch), vol. I, London, 1859.